

A KÖNYV FORRADALMA

ÍRÓESZKÖZÖK ÉS ÍRÓANYAGOK
ÁBRÁZOLÁSAI A RÓMAI VILÁGBAN

SZERKESZTETTE:

GRÜLL TIBOR – SZABÓ ERNŐ

PTE | BTK

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIO HISTORIAE ANTIQUAE
ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

SUPPLEMENTUM XIV

Sorozatszerkesztő: Grüll Tibor – Nagy Levente

A kötet a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
NKFIH K 135317 sz. pályázat támogatásával jelent meg.

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

A „Tekercs a kézben” – Kísérlet a római sírábrázolások egyik gyakori ikonográfiai motívumának értelmezésére” kutatócsoport vezetője Prof. Dr. Grüll Tibor, tanszékvezető egyetemi tanár (PTE BTK Ókortörténeti Tanszék); tagjai: Dr. Jusztinger János tanszékvezető egyetemi adjunktus (PTE ÁJK Római Jogi Tanszék), Dr. Agócs Nándor egyetemi adjunktus (ELTE BDPK Történelem Tanszék), Szabó Ernő doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont – PTE BTK Ókortörténeti Tanszék).

<https://scrollinhand.hu>

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIO HISTORIAE ANTIQUAE
ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

SUPPLEMENTUM XIV

A KÖNYV FORRADALMA

Íróeszközök és íróanyagok ábrázolásai
a római világban

Szerkesztette:

Grüll Tibor – Szabó Ernő

PTE | **BTK**

PÉCS

2024

DOI: <https://doi.org/10.15170/konyvforradalma-BTK-2024>

ISSN 1789-3755

ISBN 978-963-626-304-1 (nyomtatott)

ISBN 978-963-626-305-8 (elektronikus)

© Szerzők 2024

© Szerkesztők 2024

Borító:

Az *SIHD* 677 sírsztélé részlete (Pécsvárad, Szilágypusztá)

© Janus Pannonius Múzeum, Pécs, inv-no. 62.314.1.

© Fotó és grafika: Szabó Ernő

Kiadja:

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Ókortörténeti Tanszék

Felelős kiadó: Dr. Bene Krisztián dékán

Technikai szerkesztő: Szabó Ernő

Nyomda: Séd Kft., Szekszárd

Tartalomjegyzék

Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai római síremlékeken.	
Kísérlet egy gyakori ikonográfiai motívum tipológiai elemzésére	1
Grüll Tibor – Agócs Nándor – Jusztinger János – Szabó Ernő	
A római könyv	39
Grüll Tibor	
Tekercsábrázolások pannoniai síremlékeken	123
Agócs Nándor – Szabó Ernő	
Tekercsábrázolások noricumai síremlékeken	171
Grüll Tibor – Agócs Nándor – Jusztinger János – Szabó Ernő	
Egy álló formátumú viaszostábla Verespatakról	191
Szabó Ernő	
A Sors Könyve.	
A Matronae/Parcae különleges ábrázolása és a literalizáció terjedése	
a Római Birodalom északi provinciáiban.....	223
Grüll Tibor	
Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai a phrygiai kapusztéléken	253
Grüll Tibor	
Az „arany köldöktől” az olvasóállványig.	
A papirusztekercs-olvasás kultúrája	281
Grüll Tibor – Szabó Ernő	

Egy álló formátumú viaszostábla Verespatakról

SZABÓ ERNŐ

1786-ban Verespatak (ma Roşia Montană, RO) határában, az Igre-hegy un. Lőrincz-Igren nevű lejtőjén, Jánki György bányájában két római viaszostáblára (*tabulae ceratae*)¹ bukkantak, egyikük máig fennmaradt.² Ezt követően évtizedeken át sok hasonló lelet került elő a verespataki bányavidékről (2. kép).³ Az 1854–1855. évi leletek különösen gazdagnak mondhatók, előbb a Nagy-Kirnyik-hegy Szt. Simon bányájában, majd a Lety-hegy Szt. Katalin bányájában több tucat viaszostáblát találtak. Noha 1999 és 2013 között szisztematikus régészeti kutatásra került sor Verespatak bányáiban,⁴ 1855 óta nem került elő újabb viaszostábla az egykori Alburnus Maior vidékéről. Az 1854–1855. évi felfedezések nagy feltűnést keltettek a tudományos világban, 1857-ben Theodor Mommsen is felfedezte Verespatakat,⁵ ahol számos római feliratot dokumentált.⁶

1. Kutatástörténet

A most tárgyalt viaszostáblát (TC XV=TabCerD XVI) 1855 július 24-én találták meg a Szt. Katalin bányában. A körülbelül 30 öl (57 m) mélységben dolgozó bányászok egy római kori bányaüregbe törtek át (1. kép), ahol különböző tárgyak – agyag mécsesek, hajfonat, kanál, láda, fiókos asztal, fatalak, hordó, kád, létra, edény, gyapjúszövet, szarupohár, ásványdarabok – mellett mintegy 40 db gondosan egymásra helyezett viaszostábla került elő.⁷ Legtöbbjük közvetlenül a megtalálást követően elkallódott.⁸ Két évvel később, Mommsen erdélyi látogatásának évében a tárgyalt viaszostábla már a nagyenyedi (Aiud) Bethlen Kollégium régiséggyűjteményében volt, egy másik – ugyancsak a

¹ A viaszos írotáblákhoz összefoglalóan lásd jelen kötetben: Grüll, *A római könyv*, 2.1.3.

² TC IV=TabCerD IV.

³ A viaszostáblák felfedezésének részletes történetét lásd: Érdy 1856. Lásd még: *CIL* III, 921; Gooss 1876, 124–126; Téglás 1891, 38–42; Popa-Lisseanu 1925, 169–176; *IDR* I, 172–174; Wollmann 2002, 91–93.

⁴ Cauuet 2014.

⁵ Mommsen erdélyi útjához lásd: Cipariu 1867, 142; Kristóf 1930; Wickert 1969, 606–610; Szilágyi M. 2005. 126–133.

⁶ *CIL* III 1260, 1261, 1262, 1265, 1268, 1271, 1272, 1275.

⁷ Pošepný 1868, 154, 165–166. Lásd még: Érdy 1856, 8; *CIL*, 934–935; Gooss 1876, 125.

⁸ A fennmaradt táblák: TC III=TabCerD III, TC V=TabCerD V, TC VI=TabCerD VI, TC VIII=TabCerD IX, TC XIII=TabCerD XIV, TC XV=TabCerD XVI, TC XX=TabCerD XXI, TC XXI=TabCerD XXII, TC XXIV=TabCerD XV, TC XXV=TabCerD VIII. Talán ehhez a lelethez tartoznak a Wollmann által sorolt mindeddig kiadatlan táblák is: Wollmann 2002, 96–97 no. 26–32.

Szt. Katalin bányában előkerült – viasztáblával együtt (TC XIII=TabCerD XIV).⁹ A nagyenyedi viasztáblákra az erdélyi szász történész, Georg Daniel Teutsch hívta fel Mommsen figyelmét az 1857. július 22-én kelt levelében.¹⁰ Mommsen szeptemberben el látogatott a Bethlen Kollégiumba, és pontos átiratot készített a két tábláról.¹¹ Feleségéhez írt október 3-i levele szerint a táblákat Nagyenyedről magával vitte Gyulafehérvárra (Alba Iulia), ahol napokig vizsgálta őket.¹² Vajna Antal, a Bethlen Kollégium igazgatója október 17-én kelt levelében tudatta Mommsennel, hogy a táblák rendben visszaérkeztek postán Gyulafehérvárról és egyúttal megköszönte a tartalmuk ismertetését.¹³

1862 szeptemberében P. Szathmáry Károlyt nevezték ki a Bethlen Kollégium történelem tanárává, aki újra kívánta szervezni a kollégium régészeti és érem gyűjteményét, amely az 1848/49-es magyar szabadságharcban teljesen elpusztult.¹⁴ A két viasztábla közül az általa olvashatóbbnak tartott TC XV táblát elküldte Berlinbe Mommsennek, hogy készítse el az olvasatát.¹⁵ Valószínűleg nem volt tudomása arról, hogy 1857 őszén a berlini epigráfus az erdélyi útja során már megvizsgálta a táblát. Minden

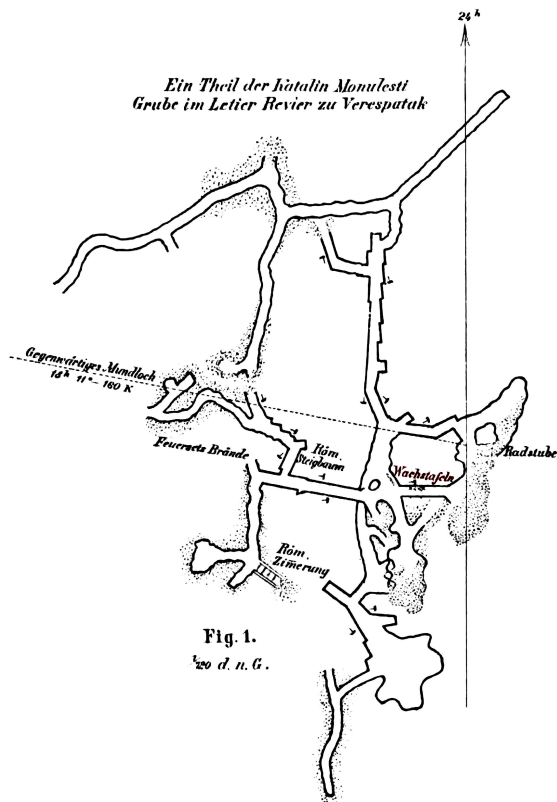

Fig. 1.
1820 d. n. G.

1. kép: A Nagyenyeden őrzött viasztábla lelőhelye a Szt. Katalin bányában (forrás: Pošepný 1868, Fig. 1)

⁹ Téglás Gábor adata szerint Diószegi Lajos abrudbányai bányaigazgató ajándékként kerültek a viasztáblák a nagyenyedi kollégiumba: Téglás 1894, 6.

¹⁰ Wollmann Hrsg. 1983, 53–54. (Briefe 13). Teutsch részletes útitervet is javasolt a berlini tudósnek az erdélyi kutatóúthoz.

¹¹ Mommsen 1857, 519.

¹² „Mein Tagebuch ist während der letzten Tage ins Stocken gekommen, da die geistliche Gastfreundschaft die Abende allzu sehr in Anspruch nahm und auch die anstrengende Arbeit der Wachstafelentzifferung mich allzu sehr ermüdet hatte. Doch will ich versuchen das Wenige, was die letzten Tage zu erzählen gaben, nachzuholen. Ich schrieb Dir zuletzt aus Karlsburg, wo ich noch drei Tage (28. 29. 30 Sept.) blieb, beschäftigt theils mit der Aufnahme der dort und in der Umgegend zerstreuten Steine, theils mit der Entzifferung der von Enyed erhaltenen Wachstafeln.” Wickert 1969, 607.

¹³ Wollmann Hrsg. 1983, 57. (Briefe 19).

¹⁴ P. Szathmáry 1868, 336, 349.

¹⁵ P. Szathmáry 1879.

bizonytal Berlinben készült el a tábla második másolata, amelyet Mommsen a *CIL*-ben publikált rajza alatt említ: „ex altero apographo”.¹⁶ Mommsen elküldte a kommentárját Nagyenyedre, azonban kézírásának olvasásával nem birkózott meg a kollégium tanári kara, mindenesetre levelét nagy becsben tartva, a táblával együtt „kettős üveg és zár alá” helyezték.¹⁷ A Bethlen Kollégium tulajdonában lévő másik viaszostáblát (TC XIII) P. Szathmáry Károly olvashatatlanak így „hasznavehetetlennek” vélte,¹⁸ ezért eladta a pesti Egger régiségkereskedésnek¹⁹, amely továbbértékesítette a berlini Antiquariumnak (Altes Museum).²⁰ A Nagyenyeden maradt TC XV táblát Mommsen 1873-ban adta ki a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetében, rajzához és olvasatához Karl Zangemeister fűzött néhány kiegészítést.²¹ A későbbiekben a szakirodalom kizárólag a Mommsen–Zangemeister-féle kiadásra és olvasatra támaszkodott, Mommsen óta mind ez ideig senki nem vizsgálta autopsziával. A *CIL* alapján idézte szövegét részleteiben vagy egészében: Karl Gooss, Manuel Rodríguez de Berlanga, Julius Jung, Alexandru Dimitrie Xenopol, Wilhelm Liebenam, Gheorghe Popa-Lisseanu, Király Pál, Cserni Béla, Bíró János, Ioan I. Russu, Hans-Christoph Noeske, Ralf Michael Thilo és Andreas Hoffmann.²² Az őrzési helyével kapcsolatban több téves információ is napvilágot látott. Gheorghe Popa-Lisseanu 1890-ben, majd 1925-ben kiadott munkájában Hunedioara (Vajdahunyad) szerepel őrzési helyként.²³ Alfred Nagl 1914-ben elvesztésként jelölte meg.²⁴ A daciai viaszostáblákat (újra)feldolgozó *Inscriptiones Daciae Romanae* sorozat első kötetének szerkesztésekor Ioannes I. Russu nem akadt a nyomára, ezért fotó nélkül, kizárólag a *CIL*

¹⁶ *CIL* III, 953

¹⁷ P. Szathmáry 1879. Sajnos Mommsen levelének nem akadtunk nyomára Nagyenyeden. Köszönet a segítségért Gordán Edinának (könyvtárvezető, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár).

¹⁸ P. Szathmáry 1879. Az olvashatatlanak vélt viaszotábla szövegét – amely egy 167. március 28-án kelt társasági szerződés – Mommsen már évekkel korábban kiadta: Mommsen 1857, 521–522.

¹⁹ Az Egger műkereskedés tevékenységéhez lásd: Kemenczei 2011. P. Szathmáry a tábla árából (150 Ft) egy kőkorszaki és egy bronzkori gyűjteményt, valamint egy Árpád-kori éremgyűjteményt vásárolt a kollégium számára: P. Szathmáry 1879; P. Szathmáry 1888. Az ügylet kapcsán terjedelmes sajtólevelezés bontakozott ki: Századok 13, 1879, 448–449; A Hon 17:127, 1879 május 26; Archaeologiai Értesítő 13, 1879, 202–204; Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 2, 1879, 57–58. P. Szathmáry Károly még évtizedekkel a történetek után is magyarázkodásra kényszerült: P. Szathmáry 1888. Az 1980-as években Wollmann tévesen azt feltételezte, hogy a TC XIII táblát ellopták: Wollmann Hrsg. 1983, 22, 38 Fn. 71.

²⁰ 1867-ben vásárolta meg a berlini Antiquarium 285 forintért: Inventarium der Terra-Cotten-Sammlung des Königlischen Antiquariums Band I, Inv. 18. Lásd még: Wattenbach 1896, 58. A TC 5898 leltári számmal nyilvántartott táblának valamikor 1899 és 1935 között nyoma veszett Berlinben, tudomásom szerint fénykép nem készült róla. Köszönet az adatokért Dr. Martin Maischbergernek (Deputy Director, Antikensammlung Berlin).

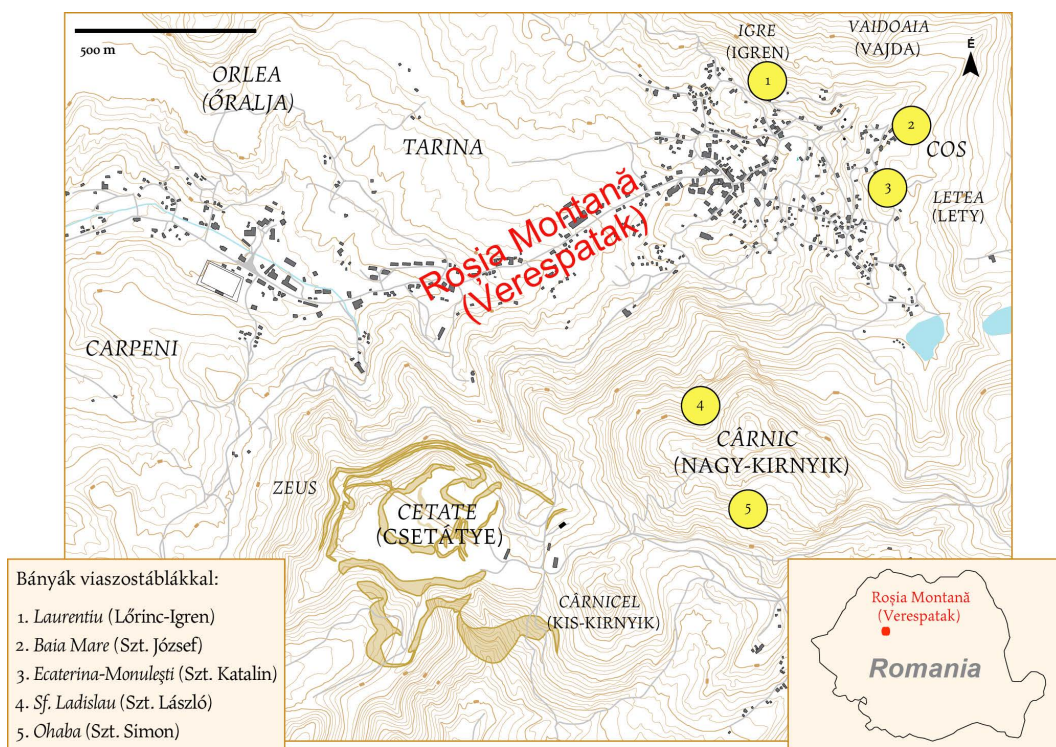
²¹ *CIL* III, 953. TC XV.

²² *Pagina prior et posterior*: Rodríguez de Berlanga 1876, 124–125; Xenopol 1888, 232–234 Fn. 5–7; Popa-Lisseanu 1890 = Popa-Lisseanu 1925, 165–166 no. 14; Cserni 1901, 516–517; TabCerD XVI [Russu]; Noeske 1977, 407–408; Thilo 1980, 69; Hoffmann 2002, 78–79. *Pagina posterior*: Gooss 1874, 121–122; Jung 1877, 98–100; Liebenam 1890, 261–262; Király 1891, 131; Király 1892, 301–302; Király 1894, 286; Bíró 1963, 16.

²³ Popa-Lisseanu 1925, 165, 176.

²⁴ Nagl 1914, 37 Fn. 1.

rajzára hagyatkozva adta ki a szöveget.²⁵ A tábla azonban mindvégig Nagyenyeden volt: 1857 és 1948 között a Bethlen Kollégium régészeti gyűjteményének részét képezte. Az üvegtáblás fa tárolódoboz – amelyben jelenleg is található – ebben az időszakban készült 1909-ben.²⁶ A második világháborút követően a Kollégium ingó és ingatlan vagyonának államosítása során a viaszostábla a nagyenyedi Történelmi Múzeum (Muzeul de Istorie Aiud) tulajdonába került.²⁷ 2002-ben a múzeum pincéjében bukkant rá Volker Wollmann, aki még ebben az évben a verespataki viaszostáblákról írt *Paralipomenájában* elsőként közölt fotót a tárgyról, mindazonáltal annak részletes leírására, Mommsen olvasatának ellenőrzésére nem törekedett.²⁸ A nagyenyedi *tabula cerata* 2021-ben, a klasszikus filológia és a modern technológia, illetve digitális bölcsészet eszközeit ötvöző kutatás²⁹ keretében kapott leltári számot: Inv. 17763.

2. kép: Viaszostáblákat őrző bányák Verespatakon
(a szerző grafikája Cauuet 2014, 84 Fig. 1 és Wollmann 1996, Pl. LXXXVIII. alapján)

²⁵ TabCerD XVI.

²⁶ A doboz alján olvasható felirat: „Készült 1909/IX. Spangenberg Gyula asztalos mester Nagyenyeden”.

²⁷ Egy hírlapi tudósítás szerint 1955-ben a Történelmi Múzeum kiállításában szerepelt a viaszostábla: Vita 1955.

²⁸ Wollmann 2002, 92, 95 no. 15, 113 Abb. 28. (A fotón fejjel lefele szerepel a tábla.)

²⁹ A kutatás résztvevői: Horatiu Cociș, Paul Scrobotă, Călin Șuteu, Szabó Csaba, Szabó Ernő. Az eredményekről részletesen lásd: Szabó et al. 2022.

2. A viaszostábla külalakja

A viaszos írotábla (*tabula cerata* vagy *cera*) két különálló, téglalap alakú, azonos méretű (83 x 115 x 5 mm) falapból³⁰ áll (*pagina prior* és *pagina posterior*)³¹. A daciai viaszotablák tekintetében ez a legkisebb hosszoldalú példány.³² A falapokat egyetlen hasázból hasították, vagy fűrészelték.³³ Mindkét darab mindkét oldalán egy ugyancsak téglalap alakú sekély mélyedést képeztek oly módon, hogy körben egy 6 mm széles perem megmaradt (3. kép/a–d). A mélyedéseket ferdén húzott, egymást keresztező vonalakkal sűrűn bekarcolták, hogy megfelelő tapadófelületet képezzenek a viasz számára (4. kép/b).³⁴ A mélyedésekbe barna árnyalatú, jó minőségű, lágy, könnyen karcosítható viaszt töltöttek,³⁵ így a *stylus* sehol sem sértette fel a viasz alatt a farostokat. Az utókor számára ez bizonyos szempontból veszteség, hiszen a viasszal már nem rendelkező felületeken nincs mód a szöveg rekonstrukciójára. A keményebb viasszal borított – így a *stylus* erősebb rányomását igénylő – táblákon szerencsés esetben viasz hiányában is olvasható a szöveg a felsértett fa felületén. A mindkét oldalukon viaszréteggel borított táblák eredetileg egy *codex*³⁶ belső lapjai lehettek. Következésképpen a *codex* – amelynek külső lapjai hiányoznak – legalább négy (*quadruplex* vagy *tetrptychon*), vagy több (*multiplex* vagy *polyptychon*) falapból állt eredetileg. A Vindonissában fellelt 612 db tábla között mindössze 2 db „közönséges belső tábla” (Einfache Innentafel) volt, amiből Michael Alexander Speidel arra következtetett, hogy itt csak ritkán használtak *codex*eket.³⁷ Hasonló eredményre jutott

³⁰ A fafajta meghatározására nem volt lehetőségünk. A verespataki táblák anyagát általában fenyőként (*Abies* vagy *Picea*) határozták meg: Desjardins–Rómer 1873, 177; Hartmann 2015, 46. Mindazonáltal a mindössze néhány mm vastag falapokból összeállított *codex*eket inkább keményfából készítették: Degni 1998, 66–68; Jördens 2020, 131.

³¹ A tábla két falapjának megnevezésekor meghagytam a szakirodalomban a *CIL* nyomán meggyökeresedett *pagina prior* és *pagina posterior* terminusokat. Mivel mindkét falap mindkét oldala viaszborítással rendelkezett, a továbbiakban a *recto* / *verso* kiegészítésekkel jelöltem a falapok elülső / hátsó oldalait.

³² A méret adatokat lásd: *CIL* III 924–959; *IDR* I, 192–256; Wollmann 2002, 94–97. A daciai viaszotablák méretadatai más provinciák leleteivel összevetve: Tegtmeier 2016, 44 Abb. 19.

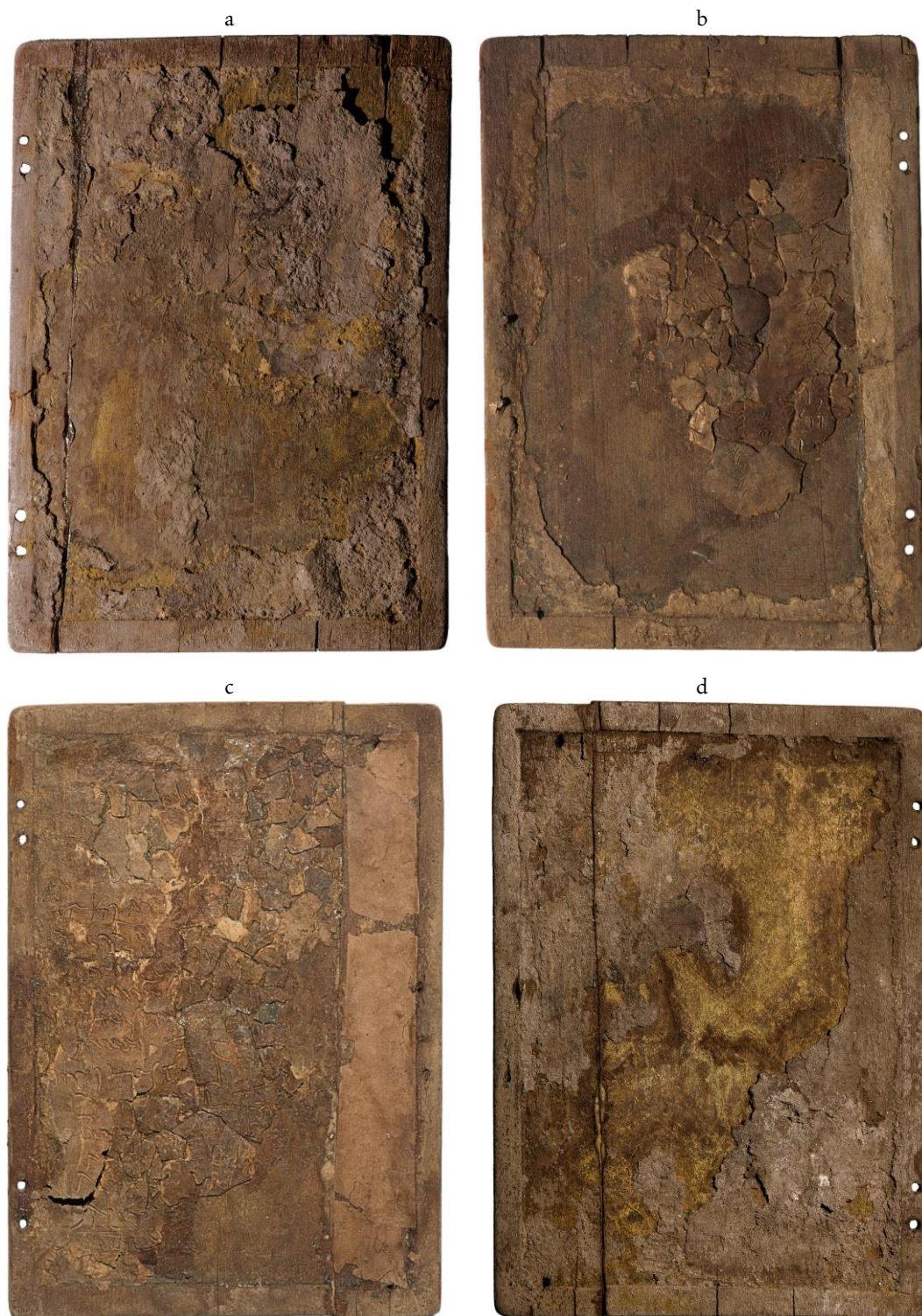
³³ Maga a *codex/caudex* („farönk”) elnevezés is erre utal: Birt 1913, 260; Degni 1998, 37. A viaszotablák készítéséhez: Büll–Moser 1973, 1369–1370; Gaitzsch 1984, 189–202. Különösen: Tegtmeier 2016, 63–77; Tomlin 2016, 10–13.

³⁴ Ezt a „rombuszmintát” eredményező technikát a viaszotablák történetében mindvégig használták: Büll 1977, 787. A kölni és a londoni viaszotablák esetében is találunk példákat: Tegtmeier 2016, 449 Taf. 85,7; Tomlin 2016, 75 Fig. 46 WT8. A rombuszminta Tegtmeier szerint dekoratív célokat szolgált, Tomlin szerint pedig a szöveg áthúzásának a nyoma: Tegtmeier 2016, 29; Tomlin 2016, 74.

³⁵ Az ókorban használt sötétbarna árnyalatú viasz összetételéhez: Büll 1977, 809–810 Tab. 1, 815 Tab. 2 Nr. 2, 8. A viaszotablákhoz használt viaszfajtákról: Büll–Moser 1973, 1366–1369; Büll 1977, 808–816; Gaitzsch 1984, 191–193; Tomlin 2016, 15, 284–286.

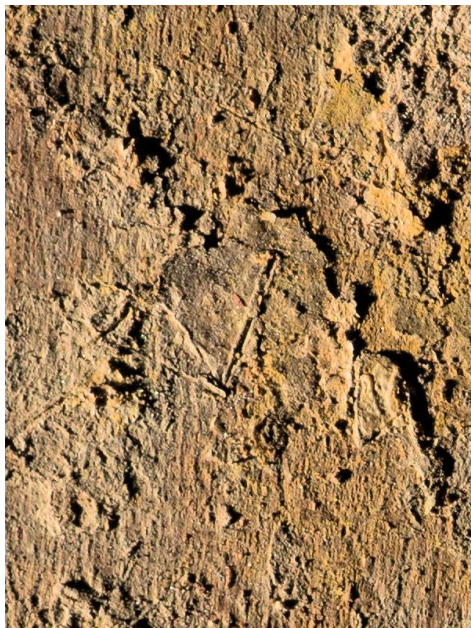
³⁶ A *codex* kifejezéshez: Roberts–Skeat 1983 11–14; Jördens 2020, 116–117. A forrásokban gyakran találunk a *codicillus*, *pugillares* megnevezésekkel is, hiszen a *codex*ek között gyakoriak a verespatakihoz hasonló, igen kis méretű – azaz „maroknyi” (*pugillus*) – példányok. Az irodalmi forrásokhoz: Degni 1998, 73–151.

³⁷ Speidel 1996, 25.

3. kép: A *pagina prior recto* (a) és *verso* (b), valamint a *pagina posterior recto* (c) és *verso* (d)
(fotó: Horatiu Cociş)

Ursula Tegtmeier a 718 db kölni viaszostábla vizsgálata után,³⁸ és a 405 db Bloomberg-tábla (London) között sem akad ilyen példány.³⁹ Mommsen nem tett említést a *pagina prior recto* és a *pagina posterior verso* viaszborításáról, valamint az ezeken megfigyelhető *hasta* nyomokról (4. kép/a), így a későbbi irodalom – tévesen – hol *diptichon*ként, hol *triptichon*ként hivatkozott a nagyenyedi viaszostáblára.⁴⁰

4. kép: A *pagina prior recto* viaszborításán megfigyelhető *hasta*-nyomok (a), valamint a bekarcolt „rombuszminta” a *pagina posterior verson* (b) (fotó: Horatiu Cociş)

A *codex* mindkét lapján 8 lyuk figyelhető meg (5. kép).⁴¹ A lapok egyik hosszanti oldalának peremén 2-2 lyuk található párban. A függőleges helyzetű lyukpárok⁴² a falapok aljától, illetve tetejétől 20 mm-re helyezkednek el, illeszkedésük precíz (átmérőjük: 3 mm). Ezekon keresztül fűzték össze a *codex* kötését.⁴³ A viaszostáblák kötéséhez leggyakrabban növényi rostokból (kender, len) készült zsinórt (*linum*) használtak.⁴⁴

³⁸ „Im Kölner Schreibtafel-Fundgut gibt es keinerlei erkennbare Zusammengehörigkeit mehrerer Tafeln zu einem Kodex.” Tegtmeier 2016, 24.

³⁹ „No Bloomberg examples were identified of a further type where both faces are recessed, but are not divided.” Tomlin 2016, 25.

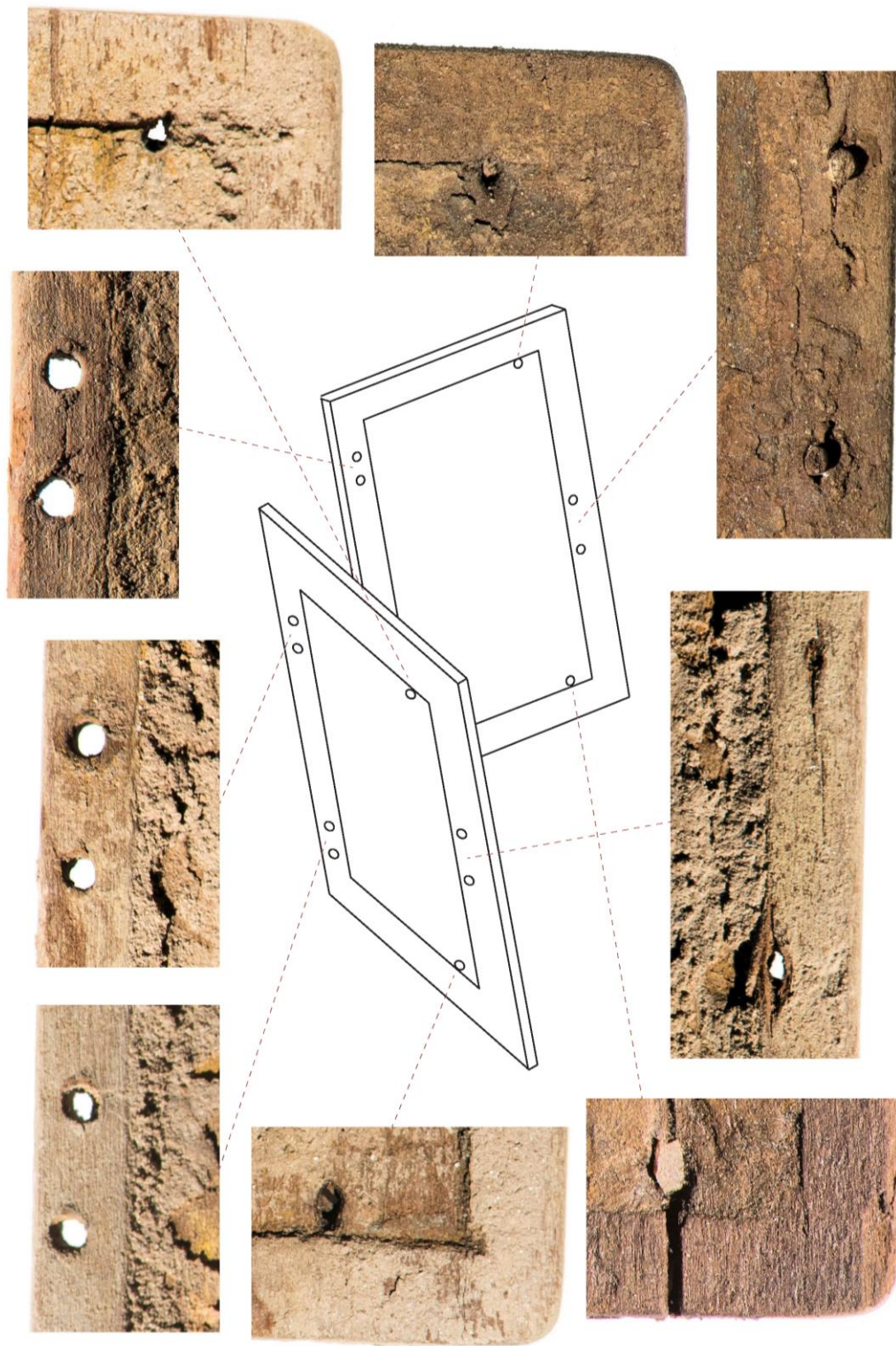
⁴⁰ *diptichon*: Thilo 1980, 68–69; *triptichon*: Popa-Lisseanu 1925, 234; Mrozek 1971, 443; Noeske 1977, 408; Ciulei 1983, 3, 5, 72; Wollmann 2002, 93.

⁴¹ Mommsen rajzán csupán 4 lyuk szerepel a *pagina prioron* (6. kép/a), a *pagina posterioron* mind a 8 lyukat pontosan lerajzolta (7. kép/a).

⁴² Két lyukpárral rendelkező fa- és viaszostáblák Egyiptomból: Jördens 2020, 141–142 Appx. A.

⁴³ A függőleges helyzetű lyukpárok esetében használt kötéshez: Jördens 2020, 137.

⁴⁴ Összefoglalóan: Tegtmeier 2016, 50; Jördens 2020, 133–135.

5. kép: A táblákon található furatok (a szerző grafikája)

A falapok másik hosszanti oldalán megközelítőleg középre fúrtak egy függőleges helyzetű lyukpárt. A furatok kisebb átmérőjűek (2 mm), kevésbé percízek, a *pagina prioron* még a perem felezővonalára esnek, a *pagina posterioron* az egyik lyuk már érinti a viaszos mezőt. A lyukpáron átfűzött zsinór az összecsucokott *codex* tábláinak rögzítését szolgálhatta. A *pagina prioron* mindkét lyukban, a *pagina posterioron* az alsó lyukban megmaradt a *linum* maradványa,⁴⁵ amelyet talán csak a *codex* 19. századi megtalálásakor és szétnyitásakor szakítottak el. Egy-egy kisebb átmérőjű (2 mm) lyuk található mindkét falapon a viaszos mezőben – az alsó és a felső peremmel érintkezően – 10 mm-re a viaszos mező sarkaitól. A szokatlan elhelyezésű lyukak talán a *codex* lezárása, lepecsételése, archívumba helyezése során játszottak szerepet.⁴⁶

A tábla álló formátumú, azaz a viaszba karcolt sorok a falapok rövidebb oldalaival párhuzamosan futnak a kötésre és a fa erezetére merőlegesen. Ez a megoldás egyedülálló a verespataki viaszostáblák között. A birodalom nyugati felében előkerült viaszotáblákon az írás iránya rendszerint a hosszabbik oldalhoz igazodott, a fa erezetével párhuzamosan.⁴⁷ Mindig ez az írásirány jogi okiratokat tartalmazó *diptichonok* és *triptichonok* esetében, ezek elrendezését *senatus consultum* szabályozta.⁴⁸ A rövidebb oldallal párhuzamos írásirány megjelenése éppen a négy, vagy több falapból álló, kisméretű *codex*ekkel (*codicillus*, *puçillares*) lehet összefüggésben.⁴⁹

A nagyenyedi viaszotábla álló formátuma és a hosszanti oldal peremén függőleges helyzetű lyukpárok segítségével kialakított kötése miatt nem illeszthető a vindonissai leletek alapján felállított – és más leletegyüttesek esetében is alkalmazott – tipológiai rendszerbe.⁵⁰ E két ismertetőjele, kis mérete és szövegének tartalma alapján az Elizabeth A. Meyer által „számviteli tábláknak” (*account-tablets*) nevezett⁵¹ *codex*ek közé sorolhatjuk, amelyek Andrea Jördens véleménye szerint a mai könyvforma kialakulásában meghatározó szerepet játszottak.⁵² Analóg számviteli táblák nagy számban kerültek elő a római Egyiptom területéről,⁵³ egy példány ismert Dura Europosból.⁵⁴ Ismerünk ilyen

⁴⁵ A zsinór maradvány anyagvizsgálatára nem volt lehetőségünk.

⁴⁶ Egy hasonló formátumú herculaneumi *codex* zárórendszeréhez: Pugliese Carratelli 1950, 271–272; Meyer 2009, 572–574.

⁴⁷ Speidel 1996, 15, 31; Hartmann 2011, 126; Tegtmeier 2016, 21–22; Tomlin 2016, 6, 27. Lásd még: Birt 1913, 260, 358; Gaitzsch 1984, 190; Bülow-Jacobsen 2009, 12.

⁴⁸ Az okiratok kiállítását és kezelését szabályozó *Sc. Neronianum*-hoz: Pólay 1982, 512.

⁴⁹ Brinkmann 1911, 155; Pugliese Carratelli 1950, 277–278; Jördens 2020, 130–131.

⁵⁰ Speidel 1996, 23–30. Cf. Hartmann 2011, 126, 128; Hartmann 2015, 44; Tegtmeier 2016, 23; Tomlin 2016, 22.

⁵¹ Meyer 2007, 304, különösen: 307–308. A francia terminológiában „*tablettes comptables*”: Cauderlier 1989, 101, 116

⁵² A Jördens által kimutatott „Codex type C” kategóriához: Jördens 2020. Meyer a keresztény papirusz kódexek – így a mai könyvforma – előzményeit a római okiratokban („Roman legal documents”) látja, kialakulásukat a római Egyiptomba helyezi: Meyer 2007, 308–311, 329–331. Ellene: Ammirati 2013, 14 Fn. 6.

⁵³ Meyer 2007, 333–334 Appx. 2.

⁵⁴ Inv. Nr. P.CtYBR inv. DPm 1 = P.Dura 53 = Welles et al. eds. 1959, 190 Pl. XVI, 3.

formátumú viaszostáblákat Herculaneumból is, jóllehet a legtöbbjükön nem maradt meg a szöveg.⁵⁵ Valószínűleg számviteli táblák láthatók a Vezúv környéki falfestmények némely csendéletén,⁵⁶ valamint egyes síremlékek faragványain, például a Daciával szomszédos Moesia Superior egyik sírsztélájén. A Kostolacban (Viminacium) előkerült un. „bankár sztélének” csak az alsó része maradt meg, felirata hiányzik (6. kép). A jeleneten egy széken ülő férfi bal kezében egy legalább három falapból összeállított, álló formátumú, nyitott viaszostáblát tart. Jobb kezével az előtte lévő asztalra helyezett pénzeszsák érméit számlálja. Vele szemben, az asztal túloldalán egy másik férfi áll, aki a kezében lévő nyitott tekercsből (*volumen*) olvas.⁵⁷

6. kép: Az un. „bankár sztélé” Viminaciumból (forrás: Pilipović 2022, 117 Kat. 38 Pl. XXXII)

⁵⁵ Pugliese Carratelli 1950, 271–273; Capasso 1990 = Capasso 1992 = Capasso 1995; Camodeca 2007, 83 Fn. 11, 107 Fig. 13; Camodeca 2009, 17–18, 31–34; különösen: Camodeca 2020, 144–146 Nr. 3.

⁵⁶ Meyer 2009, 574, különösen: 589–591 Appx. 1, Nr. 2, 3, 9, 12, 13. Három falfestményen álló formátumú *codex*ek láthatók, az írásirány a rövidebb oldallal párhuzamos: Inv. Nr. MN 9818 = Blum 2002, 42 Nr. 34; Inv. Nr. MN 4668C = Blum 2002, 54 Nr. 54; Inv. Nr. MN 9823 = Blum 2002, 48 Nr. 49. Utóbbin és további két falfestményen jól kivehetőek a hosszanti oldal peremén a függőleges helyzetű lyukpárok is: Inv. Nr. MN 4676 = Blum 2002, 28 Nr. 17; Inv. Nr. MN 8598D = Blum 2002, 25 Nr. 14 (lásd jelen kötetben: Grüll, *A római könyv*, 8. kép). E *codex*eket olykor pénzek, pénzeszsákok társaságában ábrázolták, ami megerősíti a számviteli dokumentumként történő azonosításukat.

⁵⁷ *Lupa* 6809 = Spasić-Đurić 2002, 58 Fig. 36. = Pilipović 2022, 117 Kat. 38 Pl. XXXII („Stela bankara”).

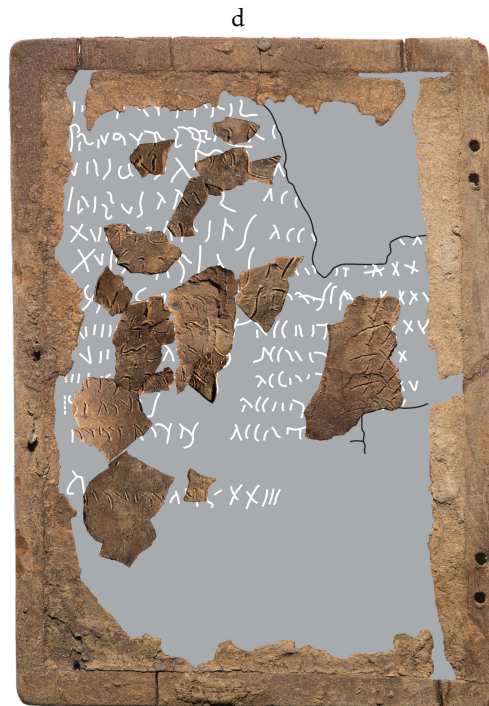
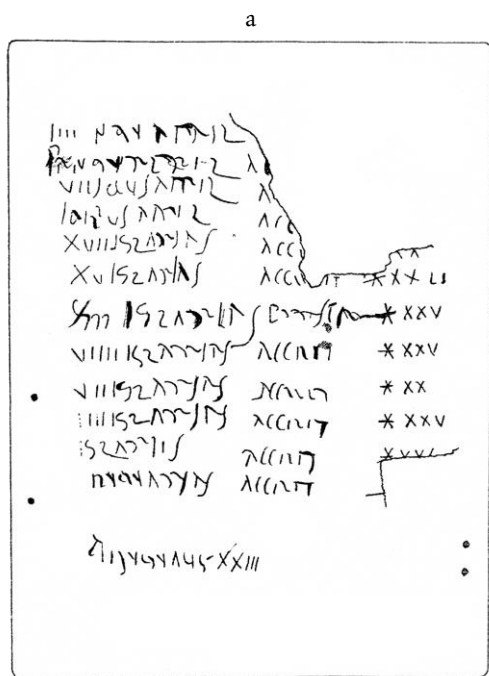
A *codex* falapjai viszonylag jó állapotban maradtak fent. Mindkét lapon repedések figyelhetők meg, amelyek a fa erezete mentén alakultak ki. Egy-egy ilyen repedés mentén mindkét darab kettéhasadt. A szétrepedt részeket egy ismeretlen időpontban történt szakszerűtlen restaurálás során összeragasztották. A repedésekből kifolyt a ragasztó, ráadásul a *pagina posterior* esetében néhány milliméter hiba csúszott a ragasztás során az összeillesztésbe. A *pagina prior recto* és a *pagina posterior verso* viaszborítása már a Mommsen-i autopszia idején is súlyosan sérült volt. Noha egy-két *hasta* nyoma még ma is látszik a megmaradt viaszos felületen (4. kép/a), ezek lerajzolására már Mommsen sem tett kísérletet. A *pagina prior verso* és a *pagina posterior recto* viaszborítása – amely a Mommsen-i autopszia idején még viszonylag ép volt – pikkelyszerűen feltöredezett. A felrepedezett viaszdarabok nagy része levált a fatáblákról. Sok közülük elveszett, ám jónéhány darabot a már említett szakszerűtlen restaurálás során visszaragasztottak a felületre. A viaszdarabokat azonban teljesen véletlenszerűen ragasztották a falapokra, a *pagina prior verso* és a *pagina posterior recto* viaszdarabjai összekeveredtek egymással. A *pagina prior verso*n 21 db visszaragasztott, szövegtörredékkel rendelkező viaszdarabot azonosítottam. Ezek közül 7 db ehhez az oldalhoz tartozott eredetileg, de rossz helyre ragasztották vissza (7. kép/b – piros), 3 db pedig a *pagina posterior recto*hoz tartozott (7. kép/b – sötétkék). 11 db eredeti helyét nem tudtam egyértelműen meghatározni (7. kép/b – világoskék). A *pagina posterior recto*n 34 db visszaragasztott, szövegtörredékkel rendelkező viaszdarabot azonosítottam. Közülük 6 db ehhez az oldalhoz tartozott, de rossz helyre ragasztották vissza (8. kép/b – piros), 7 db pedig a *pagina prior verso*hoz tartozott eredetileg (8. kép/b – sötétkék). 21 viaszdarab eredeti helye nem határozható meg egyértelműen (8. kép/b – világoskék). A szakszerűtlen restaurálás során a *pagina posterior recto* viaszos mezőjének bal szélére egy ragasztószalag került, hogy mi célból, az rejtély.

3. Paleográfiai elemzés⁵⁸

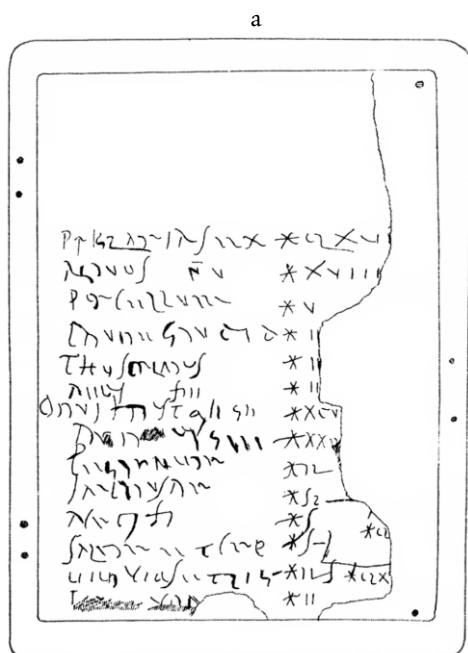
A viaszostáblán rögzített szöveg a római folyóírás „régébbi kurzívának” nevezett változatával készült.⁵⁹ A régébbi kurzíva a *capitalis actuaria* betűinek leegyszerűsítése és gyorsabb írása révén alakult ki. Ennek az egyszerűsödési folyamatnak a részeként nagyszámú *nexust* használtak. A tábla szövege 41 db *nexust* tartalmaz (32 db kettős, 9 db hármas, 1 db

⁵⁸ A *CIL III Pars Posterior* kötetben Zangemeister mutatókban („Formae litterarum in tabellis ceratis”) és rajzos formában táblázatba rendezve („Litterarum formae ex tabellis ceratis descriptae”) is összefoglalta a daciai viasztáblák betűformáit. A nagyenyedi *codex* betűformáit azonban kizárólag a „Numeri et notae” között hozta példaként, egyébként teljesen kimaradtak az elemzéséből, így a *codex* betűkapcsolatainak rajza sem szerepel táblázatában: *CIL III*, 964–966 Tab/A. Zangemeister rajzos táblázatát átveszi: Popa-Lisseanu 1925, stampa III.

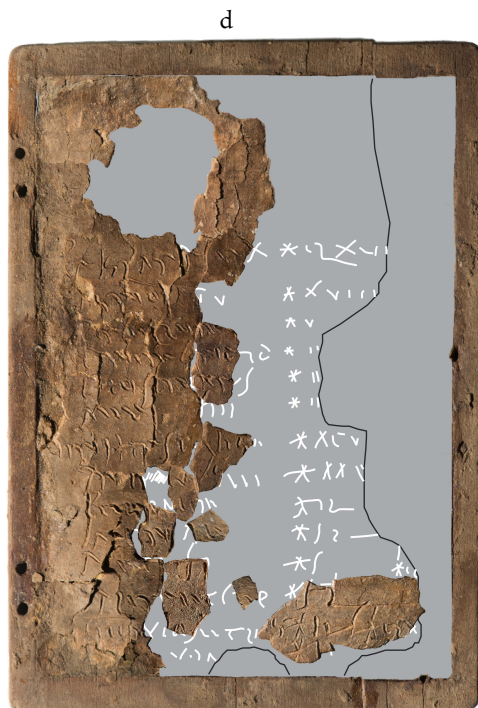
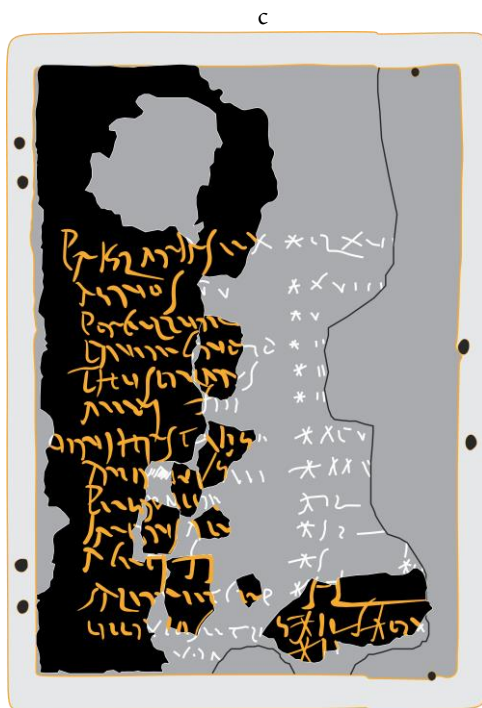
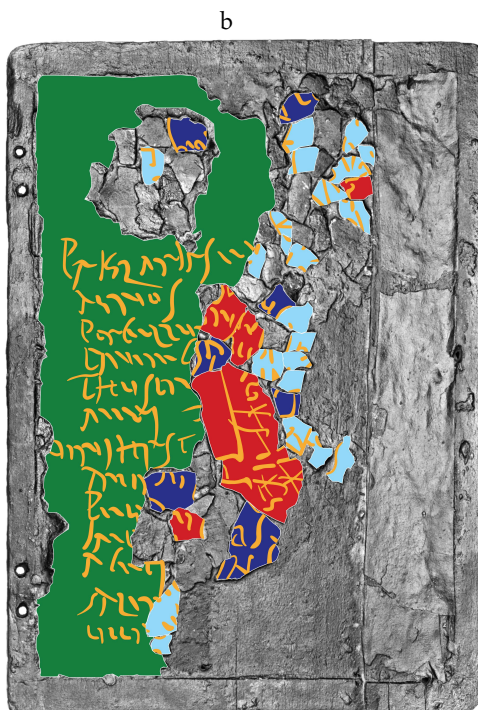
⁵⁹ A római folyóírás a Kr. u. 1–3. században általánosan és egységes formában elterjedt változatának hagyományos elnevezése „majuscule cursive”, vagy „capitalis cursive”, újabban „old Roman (common) script” („écriture commune classique” / „klassische Kommunschrift”) terminusokkal is illetik: A terminológiához: Tjäder 1953, 387–389; Brekle 1994, 188.

7. kép: *Pagina prior verso*: Mommsen rajza (a), a viaszos mező jelenlegi állapota (zöld: eredeti helyén, piros: jó táblán, de rossz helyen, sötétkék: a másik táblához tartozik, világoskék: nem azonosítható egyértelműen) (b), a helyrerakott darabok rajza Mommsen rajzára vetítve (c), a helyrerakott darabok fotója Mommsen rajzára vetítve (d), (a szerző grafikája)

V21 princ: ex altero apographo: מרמב"ם

8. kép: Pagina posterior recto: Mommsen rajza (a), a viaszos mező jelenlegi állapota (zöld: eredeti helyén, piros: jó táblán, de rossz helyen, sötétkék: a másik táblához tartozik, világoskék: nem azonosítható egyértelműen) (b), a helyrerakott darabok rajza Mommsen rajzára vetítve (c), a helyrerakott darabok fotója Mommsen rajzára vetítve (d), (a szerző grafikája)

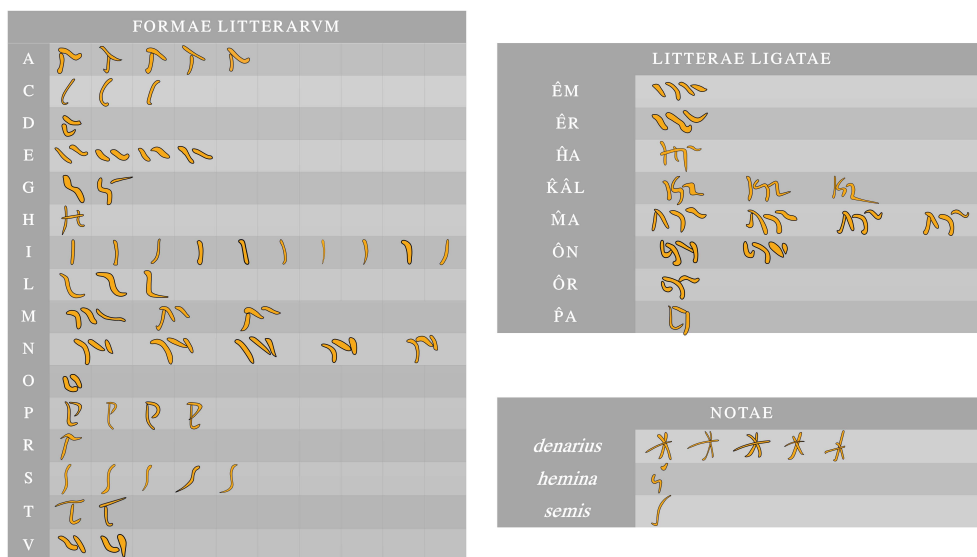
négyes), a karakterek 23%-a ligált. A kurzíva betűi, bár a kapitális formákból erednek, jelentősen eltérnek azoktól az írás sietősége és a viasz lágysága következtében. Ez utóbbi megkívánja, hogy a betűket egyenes vagy legfeljebb enyhén hajlított, illetve megtört vonalakból alakítsák ki. Ennek következtében a betűk több különálló *hasta*ból állnak. Bár a régebbi kurzíva egészében véve majuszskulaírás, azonban az írásgyorsaság következményeként, a betűk magassága gyakran eltérő. A tábla betűinek formája (*tractatio*) és a betűk vezetése (*ductus*) kapcsán atipikus, egyéni megoldásokat nem találunk (9. kép). Az írásképp jól illeszkedik a verespataki viaszostáblákon megfigyelt jelenségekhez⁶⁰ és gyakorlott kézre vall.

A tábla egyes betűinek elemzése:⁶¹ **A:** Két kissé ívelt, felül összetartó *hasta*. A bal oldali valamivel rövidebb, csaknem függőleges helyzetű, a jobb túlnyúlik rajta. A jobb *hasta* készült később, mindkettőt fentről lefelé húzták. **B*:** Két egymás fölé rajzolt, enyhén hajló, fordított S-alakú vonal, az alsó hangsúlyosabb. **C:** Egyetlen vonallal fentről lefelé meghúzott, keskeny, megnyúlt betű. Felül alig gömbölyödik, ferdén lefelé halad, a félkör alul hangsúlyosabb. Jelentősen kinyúlik a soresyén fölé. **D:** Egy fentről lefelé húzott ferde *hasta*ból és egy ettől elváló, görbe vonallal húzott hasból alkotott kétvonalas betű. **E:** Két, fentről lefelé húzott, párhuzamosan kialakított ferde *hasta*. Az alsó végződések enyhén jobbra kanyarodnak. **G:** Szögletesen hajló S-alakú vonal. Szóvégi betűk esetén megjelenik a betűtest mellett egy azzal közvetlenül nem érintkező, közel vízszintes *hasta* is. **H:** Két, fentről lefelé húzott, függőleges és egy azokat keresztező vízszintes *hasta*. A jobboldali függőleges *hasta* jelentősen rövidebb a baloldalinál, alsó végződése jobbra kanyarodik. A kereszt*hasta* készült el legkésőbb. **I:** Egyetlen vonallal fentről lefelé húzott függőleges *hasta*, olykor kissé jobbra vagy balra dől. **K:** Csak betűkapcsolatban fordul elő a szövegben. **L:** Egyetlen vonallal fentről lefelé húzták, a *hasta* egy rövidebb/hosszabb alsó kanyarja szerepel karként. Felül is van egy ellentétes irányú lágy ív a betűben. **M:** Három vonallal meghúzott betű, a bal oldali *hasta* készült el először, majd a középső, végül a jobb oldali. Mindhármat felülről lefelé húzták. A bal oldali csaknem függőleges helyzetű, e fölött, gyakran érintkezően indul a ferdén lefelé a középső *hasta*. A jobb oldali *hasta* ugyancsak ferde, közel párhuzamos a középsővel. **N:** Három ferde vonallal meghúzott betű, a *hasták* balról jobbra haladva készültek. Mindhármat felülről lefelé húzták. A két szélső *hasta* közel párhuzamos, a középső alul összetart a jobb oldalival, olykor érintkeznek. A bal oldali, kissé ívelt *hasta* hosszabb, mint a jobb. **O:** Két ívelt vonallal meghúzott betű, amely valamivel kisebb a soresyennél. A bal oldali *hasta* készült előbb, mindkét *hastát* felülről lefelé húzták. **P:** Két vonallal húzott betű. A szár alul erősen jobbra kanyarodik, a félkörös fej a szár tetején indul, olykor túlnyúlik rajta. Mindkét *hasta* fentről indul, a szárát húzták meg először. **Q*:** Kizárólag *quadrantal* jelként fordul elő a szövegben. Egy görbéből és ferdén lefelé húzott farokból áll. **R:** Egy közel függőleges és egy közel vízszintes *hasta*ból alkotott kétvonalas betű. Előbbit fentről

⁶⁰ A folyóírásról összefoglalóan Dacia vonatkozásában: Voloşciuc 2007.

⁶¹ A *-gal jelölt betűk csak Mommsen rajzán maradtak fenn, ez alapján készült az elemzésük.

lefelé, utóbbit balról jobbra húzták meg. A vízszintes *hasta* szélesen átível a függőleges *hasta* felett erőteljes kettős ívvel. **S**: Megnyúlt, csökkent ívű, kissé előre dőlt, a sor egyenhez képest jóval nagyobb betű. Egyetlen vonallal, fentről lefelé húzták. **T**: Egy függőleges szárból és egy kereszt*hasta*ból alkotott kétvonalas betű. Előbbit fentről lefelé, utóbbit balról jobbra húzták meg. A szár készült korábban. A kereszt*hasta* jobbra felfelé halad. A szár alul erőteljesen jobbra kanyarodik. **V**: Két lefelé tartó vonal alkotja. Az erősen görbülő bal oldali *hasta* alul belefut az egyenesen húzott jobb *hasta*ba. Mindkét vonal kissé balra dől. **X***: Számjegy részeként maradt ránk, betűként csak Mommsen rajzán tanulmányozható. Két, közel egyenlő hosszúságú, egymást középen metsző ferde vonal. Mindkettőt fentről lefelé húzták, a balra lefele menő *hasta* készült előbb.

9. kép: A nagyenyedi *codex* betűformái (a szerző grafikája)

A betűkapcsolatok elemzése: **EM** (2 db): Négy vonallal meghúzott kettős *nexus*. Az E betű jobb oldali *hasta*ja képezi az M betű bal oldali *hasta*ját. **ER** (1 db): Három vonallal meghúzott kettős *nexus*. Az E betű jobb oldali *hasta*ja alul felfelé visszakanyarodva képezi az R betű függőleges *hasta*ját, e fölött ível át szélesen az R betű vízszintes *hasta*ja. **HA** (1 db): Négy vonallal meghúzott kettős *nexus*. A H betű kereszt*hasta*ja lefelé derékszögben megtörve képezi az A betű függőleges *hasta*ját. A negyedik enyhén hullámzó vonal az A betű ferde *hasta*ja. **KAL** (8 db): Három vonallal meghúzott hármass *nexus*. A bal oldali fentről lefelé húzott függőleges *hasta* képezi a K betű szárát. A középső lentről felfelé húzott, kissé szögletesen hajló S-alakú vonal felső görbülete képezi a K betű karját és lábát, az alsó görbület az A betű függőleges *hasta*ja. A jobb oldali fentről lefelé húzott, éles szögben hajló fordított S-alakú vonal felső görbülete képezi az A betű ferde *hasta*ját, alsó görbülete szerepel az L betű karjaként. **MA** (9 db): Négy vonallal meghúzott kettős *nexus*. Az M betű harmadik jobb *hasta*ja képezi az A betű függőleges *hasta*ját. A negyedik enyhén hullámzó vonal az A betű ferde *hasta*ja. **ON** (4 db): Négy vonallal

meghúzott kettős *nexus*. Az O betű jobb oldali ívelt *hastája* képezi az N betű bal oldali szárát. **OR** (1 db): Három vonallal meghúzott kettős *nexus*. Az O betű jobb oldali ívelt *hastája* képezi az R betű függőleges *hastáját*. Ehhez kapcsolódik középtájon az R betű kettős ívű vízszintes *hastája*. **PA** (1 db): Három vonallal meghúzott kettős *nexus*. A P betűnél az űr megszűnik, görbéje kiegyenesedve képezi az A betű ferde *hastáját*. Ehhez kapcsolódik az A betű függőleges *hastája*. Kizárólag Mommsen rajzán fennmaradt további *nexus*ok: **PR** (5 db) **PI** (5 db) **AN** (1 db) **GANI** (1 db) **PEN** (1 db) **AM** (1 db), valamint egy ligált szám: **XIII**.

4. Epigráfiai elemzés

Mommsen néhány év eltéréssel kétszer is lerajzolta a *pagina prior verso* és a *pagina posterior recto* oldalak szövegét.⁶² A másolatok között lényegi eltérés csak a 21. sor eleje kapcsán lehetett, erről mindkét rajz vonatkozó részletét közölte a *CIL*-ben (8. kép/a).⁶³ A 19–21, 26–27. sorok elejének átírására nem vállalkozott, ezek kapcsán Zangemeister tett néhány észrevételt, amelyeket Mommsen kommentár formájában közölt, de az átírásban nem jelölte Zangemeister olvasat-javaslatait. A most részben helyreállított szövegmező (7. kép/c–d, 8. kép/c–d) elemzésével néhány helyen lehetőségünk nyílt Mommsen és Zangemeister olvasatának felülvizsgálatára:⁶⁴

Pagina prior verso:

	III No [^] n(as) April(es)	[- - -]	
	pr(idie) No [^] n(as) April(es)	ac[- - -]	
	VII Idus Ap [^] ril(es)	a[- - -]	
	Idibus Ap [^] ril(ibus)	acc[- - -]	
5	XVII K [^] a [^] l(endas) M [^] aias	acce[- - -]	(denarios?) XX
	XV K [^] a [^] l(endas) M [^] aias	acce[p]it	(denarios) XXII
	XIII K [^] a [^] l(endas) M [^] aias	pensio	(denarii) XXV
	VIII K [^] a [^] l(endas) M [^] aias	accepi	(denarios) XXV
	VII K [^] a [^] l(endas) M [^] aias	accepi	(denarios) XX
10	III K [^] a [^] l(endas) M [^] aias	accepi	(denarios) XXV
	K [^] a [^] l(endis) M [^] aiis	accepi	(denarios) XX[- - -]
	[- - -]I No [^] n(as) M [^] aias	accepi	[- - -]
	p [^] ri(die) No [^] n(as) Aug(ustas) XXIII		

⁶² Először Gyulafehérváron, majd Berlinben, lásd a *Kutatástörténet* fejezetet. A *CIL*-ben publikált rajzokra pillantva feltűnő, hogy a *pagina prior verso*n a falap peremét nem jelölte Mommsen és falapon fúrt lyukak száma, elhelyezése is pontatlan, ellentétben a *pagina posterior recto* pontos rajzával. Véleményem szerint ez arra utal, hogy a *pagina posterior recto* és a *pagina prior verso* *CIL*-ben publikált rajzai eltérő időpontokban (és eltérő helyszínen) készülhettek.

⁶³ A *pagina posterior recto* rajza alatt: „V.21 princ: ex altero apographo” *CIL* III, 953.

⁶⁴ Félkövér betűvel szedtem a helyreállított szövegmezőn ma is meglévő karaktereket.

Pagina posterior recto:

	<i>Pr</i> (<i>idie</i>) <i>K</i> [^] <i>a</i> [^] <i>l</i> (<i>endas</i>) <i>M</i> [^] <i>a</i> [^] <i>ias ex</i>	(<i>denariis</i>) CLXVI[---]	
15	<i>agnos n(umero) V</i>	(<i>denarios</i>) XVIII[---]	
	<i>po</i> [^] <i>rcellum</i>	(<i>denarios</i>) V	
	<i>p</i> [^] <i>ane</i> [^] <i>m cá</i> [^] <i>ndid(um)</i>	(<i>denarios</i>) II[---]	
	<i>thus p</i> [^] <i>rim(um)</i> (<i>selibram</i>)	(<i>denarios</i>) II[---]	
	<i>me</i> [^] <i>ri</i> (<i>sextarios</i>) III	(<i>denarios</i>) II[---]	
20	<i>vini h</i> [^] <i>ast(aphidis)</i> (<i>quadrantalia</i>) II (<i>heminas</i>) II	(<i>denarios</i>) XCV[---]	
	[---] (<i>heminas</i>) III	(<i>denarios</i>) XX[---]	
	<i>peganum</i>	(<i>denarios</i>) I (<i>semunciam</i>)	
	<i>imp</i> [^] <i>e</i> [^] <i>nsa</i> [^] <i>m</i>	(<i>denarium</i>) (<i>semissem</i>) (<i>semunciam</i>)	
	<i>aceti</i> (<i>sextarium</i>) I	(<i>denarium</i>) (<i>semissem</i>)	(<i>denarios?</i>) [---]
25	<i>sale</i> [^] <i>m et cep(am)</i>	(<i>denarium</i>) (<i>semissem</i>) (<i>unciam</i>) (<i>semunciam</i>)	(<i>denarios</i>) CL[---]
	[---] <i>et lig(usticum)</i>	(<i>denarios</i>) II (<i>semissem</i>)	(<i>denarios</i>) CLX[---]
	[---]	(<i>denarios</i>) II	

Fordítás

Pagina prior verso:

	Április <i>Nonae</i> a előtt 4 nappal (április 2.)	[---]	[---]
	Április <i>Nonae</i> a előtti napon (április 4.)	kapott/kaptam	[---]
	Április <i>Idusa</i> előtt 7 nappal (április 7.)	kapott/kaptam	[---]
	Április <i>Idusán</i> (április 13.)	kapott/kaptam	[---]
5	Május <i>Kalendae</i> a előtt 17 nappal (április 15.)	kapott/kaptam	20 [<i>denariust?</i>]
	Május <i>Kalendae</i> a előtt 15 nappal (április 17.)	kapott	22 <i>denariust</i>
	Május <i>Kalendae</i> a előtt 13 nappal (április 19.)	kifizetés	25 <i>denarius</i>
	Május <i>Kalendae</i> a előtt 9 nappal ⁶⁵ (április 23.)	kaptam	25 <i>denariust</i>
	Május <i>Kalendae</i> a előtt 7 nappal (április 25.)	kaptam	20 <i>denariust</i>
10	Május <i>Kalendae</i> a előtt 4 nappal (április 28.)	kaptam	25 <i>denariust</i>
	Május <i>Kalendae</i> ján (május 1.)	kaptam	2[---] <i>denariust</i>
	Május <i>Nonae</i> ján előtt 6/4/3/1(?) nappal (május 2/4/5/6.) ⁶⁶	kaptam	[---]
	Augusztus <i>Nonae</i> a előtti napon (augusztus 4.) ⁶⁷	23	

⁶⁵ A Popa-Lisseanu által javasolt április 24. dátum téves: Popa-Lisseanu 1925, 234. Átveszi: Beu-Dachin 2016, 240–241 (s.v. *Kalendae* és *Māius*), 244 (s.v. *octāvus*).

⁶⁶ A Popa-Lisseanu által javasolt május 7. dátum nem jöhet szóba: Popa-Lisseanu 1925, 234. Átveszi: Beu-Dachin 2016, 241 (s.v. *Māius*).

⁶⁷ A Thilo által javasolt augusztus 5. dátum nem jöhet szóba: Thilo 1980, 70.

Pagina posterior recto:

	Május <i>Kalendae</i> ja előtti napon (április 30.)	166/167/168/169(?) <i>denarius</i> ból	
15	5 db bárányt	18/19(?) <i>denarius</i> ért	
	malacot	5 <i>denarius</i> ért	
	fehér kenyeret	2/3/4(?) <i>denarius</i> ért	
	fél <i>libra</i> első osztályú tömjént	2/3/4(?) <i>denarius</i> ért	
	3 <i>sextarius</i> (1,638 l) színbort	2/3/4(?) <i>denarius</i> ért	
20	2 <i>quadrantal</i> 2 <i>hemina</i> (52,946 l) mazsolabort	95/96/97/98/99(?) <i>denarius</i> ért	
	3 <i>hemina</i> (0,819 l) [- -]	22/23/24/25/26/27/28/29(?) <i>denarius</i> ért	
	rutát	1 $\frac{1}{24}$ <i>denarius</i> ért	
	tölteléket ⁶⁸	$\frac{13}{24}$ <i>denarius</i> ért	
	1 <i>sextarius</i> (0,546 l) ecetet ⁶⁹	$\frac{1}{2}$ <i>denarius</i> ért	[- -]
25	sót és hagymát	$\frac{15}{24}$ <i>denarius</i> ért	150-189(?) <i>denarius</i> ért
	[- -] és lestyánt	1 $\frac{1}{2}$ <i>denarius</i> ért	160-189(?) <i>denarius</i> ért
	[- -]	2 <i>denarius</i> ért	

4.2. *Problémás szöveghelyek:*

V13: Mommsen *P[RID]* átírása pontatlan. Rajzán (amit a helyreállított szövegmező igazol) nem szerepel a negyedik betű (D), a pontos átírás: *P[^]RI*.

V14–15, V17–21: Az egyes tételek ára csak töredékesen maradt fent, ahogy ezt Mommsen is jelölte rajzában és átírásában. Az utókor mindezt figyelmen kívül hagyta a szöveg feloldásakor és nem számolt azzal, hogy az ártöredékek többféle módon is kiegészít-

⁶⁸ A töltelék (*impensa*) gyakran előfordul Apicius szakácskönyvében (Orlovsky szerk. 1996, passim), többek között a töltött szopós malac receptjében (Apic. 8.7.1). A szakirodalom mind ez ideig az *impensa* kifejezést valamiféle „költségeként” interpretálta: „Mühe” Gooss 1874, 122; Jung 1877, 100; „Trinkgeld” Grupp 1903, 291; Szilágyi J. 1956, 132 Fn. 149; „bacşiş” Xenopol 1888, 233; Popa-Lisseanu 1925, 234–235; Abrudeanu 1928, 64–65 no. XV; „Unkosten” Liebenam 1890, 261; „munkadíj” Király 1891, 131; Király 1892, 301–302; Király 1894, 286; „borravaló” Vadnai 1942, 14; „egyéb költség” Bíró 1963, 16; „Aufwand” Thilo 1980, 70; „simbrie” TabCerD XVI [Russu]; „cost, expense; building materials” Beu-Dachin 2016, 237 (s.v. *impensa*); „unbekannte Zutaten” Tonisch 2018, 320 no. 1789.

⁶⁹ Az *acetum* jelenthet rossz minőségű savanyú bort is, amelyet vízzel keverve italként (*posca*) fogyasztottak: Davies 1971, 124. A mennyiségből ítélve itt azonban a főzéshez használt ecetről lehet szó, lásd a számtalan példát Apicius szakácskönyvében: Orlovsky szerk. 1996, passim.

hetők.⁷⁰ Különösen problémás mindez a kifejezetten a császárkori árviszonyokkal és vásárlóerővel foglalkozó publikációk esetében.⁷¹

V19: A sor elején Zangemeister *meri* olvasata megerősíthető, az E és az R betű ligált.

V20: A sor elején Zangemeister *vini* olvasata megerősíthető. Az ezt követő suspensio a bor fajtájának megjelölését rejtí, feloldására mindeddig nem történt kísérlet.⁷² Javaslatom: *h[^]ast(aphidis)*, azaz mazsolabor. A *οἶνος ἀσταφίδος*⁷³ (vagy *οἶνος γλυκός / οἶνος πάσσοσ / vinum passum*) egy speciális bor.⁷⁴ Polybios szerint noha a római nőknek tiltott volt a borfogyasztás, mazsolabort (*πάσσοσ*) ihattak, amely egy mazsolából készült ital (*ἐκ τῆς ἀσταφίδος*).⁷⁵ A mazsolabort nem csak desszertborként fogyasztották, hanem különböző ételek elkészítéséhez,⁷⁶ és gyógyfőzetekhez is felhasználták.⁷⁷ A *{h}astaphidis* szóalakban a H *prothesise* görög nyelvi inkompetenciát jelezhet. Mindazonáltal ha a *scriptor* nem is, de a közösség, amelyben tevékenykedett (esetleg a szöveg diktálója) mindenképpen szoros kapcsolatban állt a görög nyelvterülettel.⁷⁸ Erre utal a görög kifejezés használata a *vinum passum* latin terminus technicus helyett. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg a 22. sorban, ahol a *ruta* latin terminus technicus helyett a görögből kölcsön-

⁷⁰ Cf. Gooss 1874, 121–122; Jung 1877, 99; Xenopol 1888, 233–234; Liebenam 1890, 261; Király 1891, 131; Király 1892, 301–302; Király 1894, 286; Popa-Lisseanu 1925, 165–166 no. 14; Abrudeanu 1928, 64–65 no. XV; Tudor 1957, 171; Mrozek 1968, 319; Bíró 1963, 16; Pólay 1972, 203; Thilo 1980, 69; Ciulei 1983, 50; Beu-Dachin 2016, 225 (s.v. agnus), 231 (s.v. dēnārius), 233 (s.v. dūodevigintī), 234 (s.v. e, ex), 243 (s.v. numērus).

⁷¹ Szilágyi J. 1963, 340 („price of wine”); Mrozek 1971, 445 („Prix de l’agneau”), 446–447 („Prix du vin”); Mrozek 1975, 18, 20, 49–50. Szilágyi és Mrozek a 21. sor ismeretlen folyadékát bornak tekintette és ennek árát vetette össze más adatokkal, noha sem a folyadék jellege, sem annak ára nem bizonyos (átveszi: Matei-Popescu 2012, 91); Tonisch 2018, 8 Fn. 6, 132, 145, 148, 320–321 no. 1788–1797, 381 no. 3664–3668. Tonisch téves és nem létező összegeket sorol a *pagina prior verso* esetében is: Tonisch 2018, 216, 375 no. 3449–3456.

⁷² A korábbi értelmezések szerint – amelyek valószínűleg a bor mennyiségéből indultak ki – a 20. sorban közönséges „asztali borról” van szó: „gewöhnlicher Tischwein” Gooss 1874, 122; Jung 1877, 99; „vin ordinar” Xenopol 1888, 233; „gewöhnlicher Landwein” Liebenam 1890, 261; „asztali bor” Király 1891, 131; Király 1892, 302; Király 1894, 286; Bíró 1963, 16; „vin ordinaire” Waltzing 1895, 484; „gewöhnlicher Wein” Grupp 1903, 291; „vin de rând” Popa-Lisseanu 1925, 234–235; Abrudeanu 1928, 64–65; „közönséges bor” Vadnai 1942, 14; „vin obișnuit” Tudor 1957, 171; „közönségesebb helyi termésű bor” Csávossy 2012, 61.

⁷³ Plat. *leg.* 845b (*ἀσταφίδος οἶνος*); *P.Ryl.* IV 583 ii, l. 74 (*οἶνος ἀπὸ ἀσταφίδος*).

⁷⁴ Billiard 1913, 491–492; Dzierzbicka 2018, 221–222.

⁷⁵ Pol. VI 11a.4 = Athen. I 440 e–f.

⁷⁶ Az Apicius-féle szakácskönyvben található félezer receptből 67-ben szerepel a mazsolabor a hozzávalók között: Orlovsky szerk. 1996, passim. Apicius gyakran a méz alternatívájaként ajánlja a *passumot*, édessége tehát ahhoz volt mérhető.

⁷⁷ Plin. *nat.* 23.12: *Uva passa, quam astaphida vocant, [...] sicut ex his passum privatim e serpentibus contra haemorrhoida potens.* Lásd még: Diosc. *mat. med.* 5.3–4; Dzierzbicka 2018, 222.

⁷⁸ Alburnus Maior lakosságán belül jelentős, a görög nyelvhez kötődő közösséget kell feltételeznünk. Erre utalnak az írott források nyelvi jelenségei és a személynév-anyag is: Beu-Dachin 2015. Ezt erősítik a verespataki viaszostáblák szerződésai, amelyek a hellenisztikus jog bizonyos sajátosságaira utalnak: Pólay 1973; Pólay 1982, 523. A TC IV okiratot teljes egészében görög nyelven állították ki.

vett *peganum* latinizált kifejezés szerepel.⁷⁹ Ha olvasatunk helyes, feloldódik az a már Mommsen által is jelzett ellentmondás, amely a tétel relatív magas árából ered,⁸⁰ hiszen egy luxuscikkről van szó.

V22: Mommsen *peganinum* olvasata csak egy GANI ligatúra esetén képzelhető el. Ez lenne az egyetlen négyes *nexus* a szövegben. Ráadásul a *peganinum* kifejezés *hapax legomenon*.⁸¹ Sokkal kézenfekvőbb a *peganum*⁸² olvasat, amelyben az A betű jobb oldali *hastája* kissé szögletesre sikerült. Az elbizonytalanodó betűvezetés talán a *scriptor* görög nyelvi inkompetenciájával is összefügghet. A *peganum* (vagy *πήγανον / ruta*)⁸³ a római konyhában széles körben használt fűszernövény volt.⁸⁴ Nem csak ételízesítőként használták, hanem a borok fűszerezéséhez⁸⁵, gyógyfőzetekhez⁸⁶ sőt, színborhoz (*merum*) keverve – amely ugyancsak szerepel a szövegben – mérgezések leküzdésére is alkalmasnak találták⁸⁷.

Összegezve, a *pagina prior verso* különböző összegű (20/22/25 *denarius*), április 2. és május első napjai között, 2–6 nap időközönként bevételezett és kiadott pénzüsségeket tartalmaz (V1–12). A pénzmozgásokat táblázatos formában, időrendben sorolták fel. Noha az egyes oszlopok felett nincs értelmező felirat, a rendezőelv világos. Az első oszlopban a pénzmozgás dátuma szerepel a nap és a hónap megjelölésével. A második oszlopban a pénzmozgás jellege, amit három kifejezéssel jelöltek. Az *accepi* sing/1 igealak a bevételeket jelöli. Az *accepit* sing/3 igealak valószínűleg kifizetésre utal (V6). A *pensio* főnév ugyancsak kifizetést jelenthet (V7), méghozzá részletfizetést.⁸⁸ A bevételeket és a kiadásokat nem különítették el, ugyanabba az oszlopba írták őket. A harmadik oszlopban a pénznem és az összeg szerepel. Ilyen táblázatos elrendezésre több, hasonló számviteli

⁷⁹ Görög eredetű, de latinra átírt szavak más verespataki viaszostáblán is előfordulnak: Beu-Dachin 2015, 147.

⁸⁰ „Sed vide ne eiusmodi pretium in hoc vino nimium sit, cum vini boni amphoram Plinius 14,4,56 computet ad sestertios centum.” *CIL* III, 953. Az ellentmondáshoz lásd még: Gooss 1874, 122; Jung 1877, 99–100; Popa-Lisseanu 1925, 235; Abrudeanu 1928, 65; Tudor 1957, 171; Mrozek 1971, 446 Fn. 11; Mrozek 1975, 18–19 Fn. 22.

⁸¹ A *peganinum* szóalakhoz: Beu-Dachin 2015, 148; Beu-Dachin 2016, 223, 245.

⁸² A *peganum* szóalakhoz és előfordulásaihoz: *ThLL* 10.1.1. 983.

⁸³ A szakirodalom a tételt mind ez ideig „salátaként” interpretálta: „Salat” Gooss 1874, 122; Jung 1877, 100; Liebenam 1890, 261; Grupp 1903, 291; Noeske 1977, 408; Bollmann 1998, 38; „salatā” Xenopol 1888, 233; TabCerD XVI [Russu]; „saláta” Király 1891, 131; Király 1892, 302; Király 1894, 286; Bíró 1963, 16; „salade” Waltzing 1895, 484; „verdețuri” Popa-Lisseanu 1925, 234; Tudor 1957, 171; Abrudeanu 1928, 64; „zöldeček és főzelékek” Vadnai 1942, 14; „salad” Matei-Popescu 2012, 91.

⁸⁴ Andrews 1948. Az Apicius-féle szakácskönyvben található félezer recept mintegy ötödében, 95 receptben szerepel a *ruta* a hozzávalók között: Orlovsky szerk. 1996, passim.

⁸⁵ Plin. *nat.* 19.45. (*mulsum rutatum*). Lásd még: Billiard 1913, 230; Andrews 1948. 371.

⁸⁶ D’Andrea 1982, 76–78.

⁸⁷ Cels. 5.27.12. (*vinum merum calidum cum ruta*)

⁸⁸ Var. *L.* 5.183: *Ab eodem aere pendendo dispensator, et in tabulis scribimus expensum et inde prima pensio et sic secunda aut quae alia, et dispendium, ideo quod in dispendendo solet minus fieri.*

dokumentum esetében is láthatunk példát.⁸⁹ A táblázatos forma a lista áttekinthetőségét és könnyebb olvashatóságát szolgálta, de nem szabad belőle egy általános, császárkori számviteli gyakorlatra következtetni.⁹⁰ A *pagina prior verso* utolsó sora (V₁₃) nem kapcsolódik a táblázatos rendhez, üres térköz választja el a megelőző soroktól, csak egy dátumot (augusztus 4.) és egy számot (23) tartalmaz.

A *pagina posterior rector* a viaszos mező felső negyedét üresen hagyták, talán a később pótolandó bejegyzések számára. Az üresen hagyott rész után egy táblázatos formába rendezett felsorolás következik, melynek első tétele (V₁₄) egy dátum (április 30) és egy indulóösszeg (166–169 *denarius*). A következő sorokban (V₁₅–27) a fenti összegből (*ex denariis*) vásárolt élelmiszer jellegű tételek következnek (és tömjén). Az első oszlopban találjuk a tétel megnevezését, az esetek felében a vásárolt mennyiséget is megjelölve. A második oszlopban a pénznem és a tétel ára szerepel. A viaszos mező jobb oldala sérült, de a V₂₄–26 sorokban egy harmadik oszlop is azonosítható, amely ugyancsak pénznemet és összegeket tartalmaz. Zangemeister hívta fel a figyelmet arra, hogy az indulóösszeg és az egyes tételek árának feltételezett összege megfeleltethető egymásnak.⁹¹ A harmadik oszlop összegeinek értelmezése azonban problémás.

A szöveg értelmezése: régi és új javaslatok

Az Alburnus Maior bányáiból előkerült viaszostáblák legnagyobb része jogi tartalmú, különféle szerződéseket rögzítő okirat.⁹² Am a nagyenyedi viaszostáblát azon kivételes dokumentumok egyikének tekintik, amelyek magánegyesületekkel (*collegia*) hozhatók kapcsolatba. Mommsen tárgyilagosan „bevételzett pénzek és vásárolt dolgok lajstromának” nevezte a szöveget a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetében.⁹³ A felirat közlését követő évben Karl Gooss egy *collegiumi* lakoma (*epulum*) céljára beszedett összegeket és a lakoma előkészítése során felmerült kiadásokat rögzítő dokumentumként, azaz egy *magister epularum* feljegyzéseként interpretálta a szöveget.⁹⁴ A tehetséges és közkedvelt erdélyi szász történész értelmezését a 19. századi történetírás kritika nélkül elfogadta és átvette.⁹⁵ Ez a széles körben elterjedt interpretáció újra és újra felbukkant a 20.

⁸⁹ Thilo 1980, 60–70.

⁹⁰ Thilo 1980, 61; Ste. Croix de 1956, 20–21.

⁹¹ „Huius laterculi pagina priore indicantur res coemptae ex summa denariorum 166 vel ad summum 169, fortasse in usum Laralium k. Maii celebrandorum. Singula pretia quae supersunt (18+5+2+2+2+95+35 [aut 32]+1 $\frac{1}{24}$ +1 $\frac{15}{24}$ +2 $\frac{1}{2}$ +2) collecta efficiunt 166 $\frac{5}{24}$ aut 153 $\frac{15}{24}$; praeterea lacunae versuum 15. 17-21 absumere potuerunt denarios 1, 2, 2, 2, 4, 4 [aut 2], id est ad summum 15.” *CIL* III, 953.

⁹² A magyar romanisztika kiemelkedő teljesítménye a verespataki viaszostáblák jogi vonatkozásainak – fél évszázad múltán is helytálló – monografikus feldolgoása: Pólay 1972.

⁹³ „index pecuniarum acceptarum rerumqve emptarum” *CIL* III, 953.

⁹⁴ Gooss 1874, 121–122. Lásd még: Gooss 1876, 126.

⁹⁵ Jung 1877, 98–100; Xenopol 1888, 232–234; Liebenam 1890, 261–262; Téglás 1891, 41, 45, 95; Király 1891, 131; Király 1892, 301–302; Király 1894, 286; Waltzing 1895, 421 Fn. 5, 484.

században⁹⁶ és az elmúlt két évtizedben is.⁹⁷ A szöveg *collegiumi* kontextusba helyezése minden bizonnyal az elsőként kiadott⁹⁸ – így talán legismertebb – daciai viaszostábla (TC I=TabCerD I) alapján történt, amely a *collegium Iovis Cerneni* feloszlását rögzíti.⁹⁹ E páratlan forrásértékű okirat nyomán született meg az az elképzelés, hogy a nagyenyedi viaszostábla is valamely társulathoz, sőt magához a *collegium Iovis Cerneni*hez¹⁰⁰, vagy a *collegium aurariarum*hoz¹⁰¹ köthető. Azonban a *collegium Iovis Cernenit* említő TC I viaszostábla egy másik bányából került elő (Szt. József bánya), a lelőhely tehát nem köti össze a nagyenyedi *codexszel*. Utóbbin semmiféle egyesületi vonatkozású adat nem szerepel, Mommsen sem hozta kapcsolatba a *collegiumok* világával,¹⁰² noha ő maga korábban ennek a témának szentelte a disszertációját.¹⁰³ Bár a nagyenyedi viaszostábla egyesületi kötődése nem igazolható, a *pagina posterior rectorum* sorolt tételek – különösen a tömjén – akár egy rituális cselekménnyel összekötött lakomával is kapcsolatba hozhatók.

Az editio princeps után mindössze három évvel felmerült egy másik interpretációs lehetőség a spanyol jogtudós és epigráfus, Manuel Rodríguez de Berlanga y Rosado jóvoltából. A rómaiak a magángazdaságban is fontosnak tartották a számadáskönyvek vezetését, azaz a *honestiores* tagjaitól elvárták, hogy vagyoni műveleteikről különböző nyilvántartásokat vezessenek.¹⁰⁴ Bevételeiket és kiadásait, követeléseiket és tartozásaikat előbb az *adversaria* nevű számadáskönyvbe jegyezték fel, majd ebből, feltehetőleg havonta, átvezették a *codex accepti et expensibae* (későbbi nevén *ratio domestica*).¹⁰⁵ Rodríguez de Berlanga meglátása szerint a nagyenyedi viaszostábla *adversariaként* értelmezhető.¹⁰⁶ Felvetése ellenére a római számvitelt tárgyaló szakmunkák sokáig mellőzték a tábla szövegének elemzését. A 20. század közepén Geoffrey Ernest Maurice de Ste. Croix hívta fel ismét a figyelmet a forrásra, rámutatva, hogy ez az egyetlen fennmaradt íródtábla az

⁹⁶ Kornemann 1900, 440; Cserni 1901, 230; Brand 1903, 481; Grupp 1903, 291; Popa-Lisseanu 1925, 223, 233–235; Abrudeanu 1928, 34; Vadnai 1942, 14; Szilágyi J. 1956, 132 Fn. 149; Tudor 1957, 170–171; Bíró 1963, 16, 18, 22; Tudor 1965, 111; Mrozek 1968, 316, 319; Mrozek 1971, 443; Pólay 1972, 191 Fn. 47, 203, 224–215 Fn. 28; Mrozek 1975, 18, 49, 61–62; Wollmann 1976, 190; Noeske 1977, 408; Ciulei 1983, 72; Bollmann 1998, 38.

⁹⁷ Hoffmann 2002, 87; Tonisch 2016, 209 Fn. 2; Tonisch 2018, 8 Fn. 6, 132.

⁹⁸ Massmann 1840. Az első rövid tudósítás a tábláról: Aranka szerk. 1796, 141–142.

⁹⁹ A Iuppiter Cernenusról elnevezett társulat feloszlásához lásd: Szabó 2011, 102.

¹⁰⁰ Brand 1903, 481.

¹⁰¹ Téglás 1891, 41, 45, 95; Mrozek 1971, 447 („college de mineurs”).

¹⁰² A *CIL collegiumi* vonatkozású mutatói között sem szerepel a felirat. Cf. *CIL* III, 1179–1183 („XI. Collegia”; „XII. Res municipalis et collegiorum”), 2553–2556 („XII. Collegia”).

¹⁰³ Mommsen 1843.

¹⁰⁴ A könyvelés alapvető célja az volt, hogy feltárja azokat a veszteségeket, amelyek a *dominus* szolgálainak, vagy mások tisztességtelenségéből, hanyagságából, vagy eredménytelenségéből eredtek: Ste. Croix de 1956, 34. A mindenkor pontos nyilvántartására a *census*, azaz a helyes vagyoni besorolás miatt is szükséges volt: Thilo 1980, 188–196; Gröschler 1997, 73.

¹⁰⁵ Erről kimerítően a korábbi irodalommal és a forrásokkal: Thilo 1980. Lásd még: Gröschler 1997, 71–75.

¹⁰⁶ Rodríguez de Berlanga 1876, 124–125. A szerző a *Lex Coloniae Genetivae* Cap. 81-hez írt kommentárban említi a nagyenyedi viaszostáblát.

ókorból, amely tényleges számlákat tartalmaz.¹⁰⁷ A brit történész azonban a dokumentum jellegének pontosabb meghatározására nem tett kísérletet. Ralf Michael Thilo részletesebben is elemezve a nagyenyedi tábla szövegét¹⁰⁸ arra jutott, hogy a dokumentum *adversaria*ként értelmezhető.¹⁰⁹ Emlékeztető célú, ideiglenes, hanyag külalakú, piszkozatszzerű számviteli feljegyzésekről lenne tehát szó. Egyelőre azonban nem sikerült még bizonyosan *adversaria*ként meghatározható forrásokat fellelni (mint ahogy *codex accepti et expensit sem*)¹¹⁰. A római számvittel kapcsolatban az antik auktorok csak közvetett támpontul szolgálnak, az ezek alapján levont következtetések gyakran egymásnak ellentmondanak. Magát az *adversaria terminus technicum* is kizárólag Cicerótól ismerjük:¹¹¹

Miért írjuk le magánnyilvántartásainkat (*adversaria*) hanyagul? Miért vezetjük könyvelésünket (*tabulas*) gondosan? Mely okból? Mert az előbbi egy hónapra szól, az utóbbi örök időkre; az előbbit azonnal megsemmisítjük, az utóbbi gondosan megőrizzük; az előbbi rövid időre szóló emlékeztető, az utóbbi a jó hírnév és a megbízhatóság örök tanúja; az előbbi szétszórt jegyzetekből áll, az utóbbi meghatározott rend szerint vezetjük. Ezért nem mutatott be senki magánfeljegyzéseket (*adversaria*) a bíróság előtt, hanem mindenki a könyvelését (*codicem*) mutatta be, és a főkönyvet (*tabulas*) olvasta fel.¹¹² (Nótári Tamás ford.)

Amit bizonyosan állíthatunk, hogy a Kr. u. 2. század középső harmadában kelt¹¹³ nagyenyedi viaszostábla számviteli jellegű feljegyzéseket tartalmaz, amelyek részben különböző pénzmozgásokat rögzítenek kronológiai sorrendben, részben egy adott napon eszközölt kiadást részleteznek. Ez pedig megfelel a római könyvvitel Thilo által megfogalmazott definíciójának:

A római könyvvitel nem tűnik teljesen kidolgozott rendszernek, hanem csupán a vagyoniállományra és a vagyoni változásra vonatkozó egyedi nyilvántartások gyűjteményének, azzal a céllal, hogy egyúttal lehetővé tegye az ellenőrzést azok számára, akiknek a vagyoni kezelés vagy az üzletvezetés a kezében van. A római könyvvitel egyetlen felismerhető – ám a rendeltetésének teljes mértékben megfelelő – elve a kronologikus, részletes beszámoló és a könyvelési tételek felsorolása emlékeztetőként.¹¹⁴ (a szerző ford.)

¹⁰⁷ Ste. Croix de 1956, 20, 70.

¹⁰⁸ Thilo 1980, 68–70.

¹⁰⁹ Thilo 1980, 165 Fn. 254. Thilo valószínűleg nem ismerte Rodríguez de Berlanga 100 évvel korábbi hasonló felvetését, legalábbis nem hivatkozott rá.

¹¹⁰ Gröschler 1997, 72.

¹¹¹ Thilo 1980, 164 Fn. 251. A szakmunkák az *ephemerides* általában az *adversaria* szinonimájaként használják, Thilo azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy ez téves interpretáció: Thilo 1980, 181–187.

¹¹² Cic. Q. Rosc. 2.[7]: *Quid est quod neglegenter scribamus adversaria? quid est quod diligenter conficiamus tabulas? qua de causa? Quia haec sunt menstrua, illae sunt aeternae; haec delentur statim, illae servantur sancte; haec parvi temporis memoriae, illae perpetuae existimationis fidem et religionem amplectuntur; haec sunt disiecta, illae sunt in ordinem confectae. Ita que adversaria in iudicium protulit nemo; codicem protulit, tabulas recitavit.*

¹¹³ A keltezett verespataki viaszostáblák 131 és 167 között készültek. A fennmaradt táblák kronológiájához: CIL III, 921; Pólay 1972, 22–23; IDR I, 175; Noeske 1977, 339.

¹¹⁴ „Die römische Buchführung stellt sich nicht als durchgebildetes System dar, sondern nur als Sammlung einzelner Aufzeichnungen über Bestand und Veränderung des Vermögens mit dem Zweck gleichzeitiger Kontrollmöglichkeit derjenigen, in deren Händen die Vermögensverwaltung oder Geschäftsführung

Az azonban továbbra is bizonytalan, hogy ki készíthette a nagyenyedi számviteli feljegyzéseket, hogy a magángazdasághoz tartoztak-e, vagy esetleg a bányavidéket biztosító katonasághoz köthetők. Ismerünk forma és tartalom szempontjából nagyon hasonló feljegyzéseket a vindolandai *tiliae*¹¹⁵ között, amelyeket valószínűleg a *praetorium* adminisztrációjával összefüggésben kell értelmezni (10. kép).¹¹⁶

10. kép: Két álló formátumú számviteli *tiliae* Vindolandából (un. „Vindolanda accounts”):
 a) különféle pénzmozgásokat, valamint élelmiszerellátást dokumentáló lajstrom
 (Bowman–Thomas 1994, Nr. 190, Inv. 1980,0303.4);
 b) megvásárolt élelmiszerek lajstroma (Bowman–Thomas 1994, Nr. 191, Inv.1980,0303.5)
 (forrás: britishmuseum.org)

lag. Einzig erkennbares Prinzip der römischen Buchführung, das dem angestrebten Zweck aber völlig genügte, ist der chronologische, detaillierte Bericht und die Auflistung von Rechenposten als Gedächtnisstütze.” Thilo 1980, 319–320.

¹¹⁵ A csiszolt fatáblákhoz (*tiliae*) összefoglalóan lásd jelen kötetben: Grüll, *A római könyv*, 2.1.2.

¹¹⁶ Bowman–Thomas 1994, Nr. 190–191, 194–197; Bowman – Thomas eds. 2003, 23–34 Nr. 581, 591.

Rövidítések

CIL	Mommsen, Theodor et al. (eds.): <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> (Berlinum 1863–)
IDR	Russu, Ioan I. et al. (eds.): <i>Inscripțiile Daciei Romane</i> . (București 1975–)
Lupa	Harl, Friederike – Harl, Ortolf: lupa.at (<i>Ubi Erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern</i>)
TabCerD	Táblítele Cerate Dacice. In: IDR I, 165–256.
ThLL	Wölfflin, Eduard et al. (eds.): <i>Thesaurus Linguae Latinae</i> (Leipzig et al. 1900–)
TC	Tabellae ceratae Dacicae. In: CIL III, 921–960.

Bibliográfia

- Abrudeanu, Ion Rusu 1928. *Moșii: calvarul unui popor eroic dar nedreptățit; studiu istoric-politic (cu o hartă și numeroase ilustrațiuni în text)*. București: Cartea Românească.
- Ammirati, Serena 2013. The use of wooden tablets in the ancient Graeco-Roman world and the birth of the book in codex form: some remarks. *Scripta* 6: 9–15.
- Andrews, Alfred C. 1948. The Use of Rue as a Spice by the Greeks and Romans. *The Classical Journal* 43(6): 371–373.
- Aranka György (szerk.) 1796. Az Erdélyi Régiségekről. In: Aranka György (szerk.): *A Magyar Nyelv-mívelő Társaság munkáinak első darabja*. Szeben: Hofmeister, 126–143.
- Beu-Dachin, Eugenia 2015. About the Greeks and the Greek language in the written sources from Alburnus Maior. *Acta Musei Napocensis* 52(1): 143–156.
- Beu-Dachin, Eugenia 2016. The vocabulary of the wax tablets from Alburnus Maior. In: Radu Ardevan – Eugenia Beu-Dachin (eds.): *Mensa rotunda epigraphica Napocensis*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 221–264.
- Billiard, Raymond 1913. *La vigne dans l'antiquité*. Lyon: Lardanchet.
- Bíró János 1963. Kollégiumok a római Dáciában. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica* 10(6): 1–34.
- Birt, Theodor 1913. *Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens*. München: Beck.
- Blum, Cécile 2002. *Fresques de la vie quotidienne à inscriptions peintes en Campanie* (Bulletin de liaison 13). Paris: École Normale Supérieure, Laboratoire d'Archéologie.
- Bollmann, Beate 1998. *Römische Vereinshäuser. Untersuchungen zu den Scholae der römischen Berufs-, Kult- und Augustalen-Kollegien in Italien*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

- Bowman, Alan K. – Thomas, J. David 1994. *The Vindolanda writing-tablets (Tabulae Vindolandenses) II*. London: British Museum Press.
- Bowman, Alan K. – Thomas, J. David (eds.) 2003. *The Vindolanda writing-tablets (Tabulae Vindolandenses) III*. London: British Museum Press.
- Brand, Albano 1903. Der Goldbergbau der Römer Siebenbürgen und Spanien. *Prometheus* 14(707): 481–487.
- Brekke, Herbert E. 1994. Die Buchstabenformen westlicher Alphabetschriften in ihrer historischen Entwicklung. In: Hartmut Günther – Otto Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung*. 1. Halbband = *Writing and its Use. An Interdisciplinary Handbook of International Research*. Vol. 1. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 10.1). Berlin–New York: de Gruyter, 171–204. (<https://doi.org/10.1515/9783110111293.1.2.171>)
- Brinkmann, August 1911. Zur Geschichte der Schreibtafel. *Rheinisches Museum für Philologie* 66: 149–155.
- Büll, Reinhard 1977. *Das große Buch vom Wachs*. Bd. 2. München: Callwey.
- Büll, Reinhard – Moser, Ernst 1973. Wachs. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Supplementband XIII. Africa Proconsularis bis Viae publicae Romanae*. München: Alfred Druckenmüller Verlag, 1347–1416.
- Bülow-Jacobsen, Adam 2009. Writing Materials in the Ancient World. In: Roger S. Bagnall, (ed.): *The Oxford handbook of papyrology*. Oxford: Oxford University Press, 3–29.
- Camodeca, Giuseppe 2007. Dittici e tritici nella documentazione campana (8 a.C.-79 d.C.). In: Massimiliano David (a cura di): *Eburnea diptycha: I dittici d'avorio tra Antichità e Medioevo* (Munera 26). Bari: Edipuglia, 81–107.
- Camodeca, Giuseppe 2009. Gli archivi privati di tabulae ceratae e di papiri documentari. Pompei ed Ercolano: case, ambienti e modalità di conservazione. *Vesuviana* 1: 17–42.
- Camodeca, Giuseppe 2020. Il vino nelle tabulae ceratae campane. In: Giovanna D. Merola – Paola Santini (a cura di): *Lawine: commercio e consumo del vino nel mondo antico: aspetti giuridici: Atti del Simposio internazionale, Napoli, 17-18 Gennaio 2019*. Napoli: Jovene editore, 127–146.
- Capasso, Mario 1990. Le tavolette della Villa ercolanese dei Papiri. *Cronache Ercolanesi* 20: 83-86.
- Capasso, Mario 1992. Le tavolette della villa dei Papiri ad Ercolano. In: Élisabeth Lalou (éd.): *Les tablettes à écrire de l'antiquité à l'époque moderne: actes du colloque international du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, Institut de France, 10-11 octobre 1990* (Bibliologia 12). Turnhout: Brepols, 221–230.

- Capasso, Mario 1995. Le tavolette della Villa ercolanese dei Papiri. In: *Volumen. Aspetti della tipologia del rotolo librario antico* (Cultura: Collana di Studi Dall'Antico al Moderno 3). Napoli: Procaccini, 111–118.
- Cauderlier, Patrice 1989. Quatre cahiers scolaires au Musée du Louvre. In: Rosario Pintaudi – Pieter J. Sijpesteijn (a cura di): *Tavolette lignee e cerate da varie collezioni* (Papyrologica Florentina 18). Firenze: Gonnelli, 95–152.
- Cauuet, Béatrice 2014. Gold and silver extraction in Alburnus Maior mines, Roman Dacia (Rosia Montana, Romania). Dynamics of exploitation and management of the mining space. In: Luís Fontes (ed.): *Paisagens Mineiras Antigas na Europa Ocidental. Investigação e Valorização Cultural*. Boticas: Câmara Municipal de Botica, 81–104.
- Cipariu, Timotei 1867. Table cerate. *Archivu pentru filologia si istoria* 1: 43–51, 72–77, 101–102, 116–117, 141–142, 158–159.
- Ciulei, Georges 1983. *Les triptyques de Transylvanie* (Studia Amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum et papyrologicam pertinenta 23). Zutphen: Terra Publishing.
- Csávossy György 2012. *Jó boroknak szép hazája, Erdély*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
- Cserni Béla 1901. *Alsófehér vármegye monográfiája II/2. Alsófehér vármegye története a római korban*. Nagyenyed: Nagyenyedi Kny. Rt.
- D'Andrea, Jeanne 1982. *Ancient herbs in the J. Paul Getty Museum gardens*. Malibu: The J. Paul Getty Museum.
- Davies, Roy W. 1971. The Roman Military Diet. *Britannia* 2: 122–142. (<https://doi.org/10.2307/525803>)
- Degni, Paola 1998. *Usi delle tavolette lignee e cerate nel mondo greco e romano* (Ricerca papirologica 4). Messina: Sicania.
- Desjardins, Ernest – Rómer Flóris 1873. *A Magyar Nemzeti Muzeum római feliratos emlékei – Inscriptiones monumentorum Romanorum eiusdem Musei Nationalis in Budapest* (Acta Musei Nationalis Hungarici). Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyv–nyomda.
- Dzierzbicka, Dorota 2018. *OINOΣ. Production and Import of Wine in Graeco-Roman Egypt* (Journal of Juristic Papyrology 31). Warsaw: University of Warsaw.
- Érdy János 1856. *Erdélyben talált viaszos lapok – De tabvlis ceratis in Transsilvania repertis*. Pest: Eggenberger.
- Gaitzsch, Wolfgang 1984. Der Wachsauftrag antiker Schreibtafeln. *Bonner Jahrbücher* 184: 189–207.
- Gooss, Karl 1874. Untersuchungen über die Innerverhältnisse des Trajanischen Daciens. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 12(1): 107–166.
- Gooss, Karl 1876. *Chronik der Archäologischen Funde Siebenbürgens*. Hermannstadt: Closius Erbin.

- Gröschler, Peter 1997. *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundenfunden* (Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen 26). Berlin: Duncker & Humblot. (<https://doi.org/10.3790/978-3-428-48921-3>)
- Grupp, Georg 1903. *Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit I. Untergang der heidnischen Kultur*. München: Allgemeine Verlags-Gesellschaft.
- Hartmann, Benjamin 2011. Die römischen Schreiftafeln (tabulae ceratae) aus Tasgetium/ Eschenz. In: Urs Leuzinger (Hrsg.): *Tasgetivm I. Das römische Eschenz* (Archäologie im Thurgau 17). Frauenfeld: Departement für Erziehung und Kultur des Kantons Thurgau, 123–156.
- Hartmann, Benjamin 2015. Die hölzernen Schreiftafeln im Imperium Romanum – ein Inventar. In: Markus Scholz – Marietta Horster (Hrsg.): *Lesen und Schreiben in den Römischen Provinzen: schriftliche Kommunikation im Alltagsleben: Akten des 2. Internationalen Kolloquiums von DUCTUS. RGZM Mainz, 15.-17. Juni 2011* (RGZM-Tagungen 26). Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 43–58.
- Hoffmann, Andreas 2002. Die römischen Wachstafeln von Roşia Montană. Einführung, Text und Übersetzung, Kommentar. In: Rainer Slotta – Volker Wollmann – Ion Dordea (Hrsg.): *Silber und Salz in Siebenbürgen 4. Einleitende Aufsätze, Reiseberichte sowie geologische und mineralogische Literatur* (Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum 112). Bochum: Dt. Bergbau-Museum, 65–90.
- Jördens, Andrea 2020. Codices des Typs C und die Anfänge des Blätterns. In: Anna Krauß – Jonas Leipziger – Friederike Schücking-Jungblut (eds.): *Material Aspects of Reading in Ancient and Medieval Cultures*. Berlin–Boston: De Gruyter, 115–148. (<https://doi.org/10.1515/9783110639247-009>)
- Jung, Julius 1877. *Römer und Romanen in den Donauländern: historisch-ethnographische Studien*. Innsbruck: Wagner.
- Kemenczei Ágota 2011. Az Egger műkereskedés és kapcsolata a Nemzeti Múzeummal a dualizmus korában. *Folia Historica* 27: 99–116.
- Király Pál 1891. *Ulpia Trajana Augusta Colonia Dacica Sarmizegetusa metropolis. Dacia fővárosa. Várhely Hunyadmegyében*. Budapest: Athenaeum.
- Király Pál 1892. *Gyulafehérvár története. Első kötet. Apulum. Gyulafehérvár az ó-korban*. Gyulafehérvár: Gyulafehérvár sz. kir. város közönsége.
- Király Pál 1894. *Dacia provincia Augusti II.* (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 48). Nagybecskerek: Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája.
- Kornemann, Ernst 1900. Collegium. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Siebenter Halbband: Claudius mons bis Cornificius*. Stuttgart–Weimar: Metzler, 380–480.

- Kristóf György 1930. Báró Eötvös József levele s Finály Henrik tudósítása Mommsen kolozsvári tanulmányújáról. *Egyetemes Filológiai Közlöny* 54: 135–137.
- Liebenam, Wilhelm 1890. *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens*. Leipzig: Teubner.
- Massmann, Hans Ferdinand 1840. *Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae Romanae in Fodina Auraria apud Abrudbanyam, oppidulum Transsylvanum, nuper repertae*. Lipsia: Weigel.
- Matei-Popescu, Florian 2012. The origin of the tradesmen in Dacia. In: Dilyana Boteva-Boyanova – Lucrețiu Mihailescu-Bîrlița – Octavian Bounegru (Hrsg.): *Pax Romana: Kulturaustausch und Wirtschaftsbeziehungen in den Donauprovinzen des römischen Kaiserreichs. Akten der Tagung in Varna und Tulcea 1.-7. September 2008*. Kaiserslautern: Parthenon Verlag, 85–98.
- Meyer, Elizabeth A. 2007. Roman Tabulae, Egyptian Christians, and the Adoption of the Codex. *Chiron* 37: 295–347.
- Meyer, Elizabeth A. 2009. Writing paraphernalia, tablets, and muses in Campanian wall painting. *American Journal of Archaeology* 113: 569–597. (<https://doi.org/10.3764/aja.113.4.569>)
- Mommsen, Theodor 1843. *De collegiis et sodaliciis Romanorum. Accedit inscriptio Lanuvina*. Kiel: Schwers.
- Mommsen, Theodor 1857. Aus dem Reiseberichte des Herrn Mommsen. *Monatsberichte der Königlich Preussische Akademie des Wissenschaften zu Berlin* 513–525.
- Mrozek, Stanisław 1968. Aspects sociaux et administratifs des mines d'or romaines de Dacie. *Apulum* 7: 307–326.
- Mrozek, Stanisław 1971. Les prix dans les mines d'or de Dacie au IIe siècle de n. è. *Apulum* 9: 443–452.
- Mrozek, Stanisław 1975. *Prix et rémunération dans l'occident Romain (31 av.n.è.-250 de n.è.)* (Societas scientiarum Gedanensis, Gdańskie Towarzystwo Naukowe Wydział i Nauk Społecznych i Societas Scientiarum Gedanensis – Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Wydział i Nauk Społecznych i Humanistycznych, Seria Monografii, Seria Monografii 55). Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Nagl, Alfred 1914. *Die Rechentafel der Alten* (Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse 177). Wien: Alfred Hölder.
- Noeske, Hans-Christoph 1977. Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit. *Bonner Jahrbücher* 177: 271–416.
- Orlovsky Géza (szerk.) 1996. *Marcus Gavius Apicius: Szakácskönyv a római korból*. Budapest: Enciklopédia Kiadó.

- P. Szathmáry Károly 1868. *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagyenyed: saját kiadás.
- P. Szathmáry Károly 1879. Levél a »Hon« t. szerkesztőjéhez. *A Hon* 17(130): 1.
- P. Szathmáry Károly 1888. „A muzeum jövője” - Válaszul Muzeumy urnak. *Budapesti Hírlap* 8(125): 9.
- Pilipović, Sanja 2022. *Nadgrobnе stele Viminacijuma* (Posebna izdanja, Arheološki institut 77). Beograd: Arheološki Institut Belgrade.
- Póla Elemér 1972. *A dáciai viaszostáblák szerződései*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Pólay Elemér 1973. Die Spuren eines hellenistischen Einflusses in den Verträgen der siebenbürgischen Wachstafeln. *Labeo* 19: 330–338.
- Pólay Elemér 1982. Verträge auf Wachstafeln aus dem römischen Dakien. In: Hildegard Temporini (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II:14. Recht (Materien [Forts.])*. Berlin–New York: de Gruyter, 509–523. (<https://doi.org/10.1515/9783110839746-011>)
- Popa-Lisseanu, Gheorghe 1890. *Tablele cerate descoperite în Transilvania*. București: Tipografia „Gutenberg”, Joseph Göbl.
- Popa-Lisseanu, Gheorghe 1925. Tablele cerate descoperite în Transilvania. In: *Romanica. Studii, istorice filologice și archeologice de G. Popa-Lisseanu* (Publicatiunile Casei Scoalelor: Biblioteca secundară 48). București: Ion C. Văcărescu, 155–262.
- Pošepný, František 1868. Eine Bergmaschine aus dem zweiten Jahrhundert und einige gleichzeitig gefundene Gegenstände. *Oesterreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen* 16: 153–154, 165–168.
- Pugliese Carratelli, Giovanni 1950. L’*instrumentum scriptorium* nei monumenti Pompeiani ed Ercolanesi. In: *Pompeiana: raccolta di studi per il secondo centenario degli scavi di Pompei* (La Parola del passato: Biblioteca della Parola del passato 4). Napoli: Macchiaroli, 266–278.
- Roberts, Colin Henderson – Skeat, Theodore Cressy 1983. *The Birth of the Codex*. London: Oxford University Press.
- Rodríguez de Berlanga, Manuel 1876. *Los nuevos bronces de Osuna*. Málaga: Imprenta de Ambrosio Rubio.
- Spasić-Đurić, Dragana 2002. *Viminacium: the capital of the Roman province of Upper Moesia*. Pozarevac: National Museum of Požarevac.
- Speidel, Michael Alexander 1996. *Die römischen Schreibtafeln von Vindonissa. Lateinische Texte des militärischen Alltags und ihre geschichtliche Bedeutung* (Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa 12). Brugg: Gesellschaft Pro Vindonissa.

- Ste. Croix, Geoffrey Ernest Maurice de 1956. Greek and Roman Accounting. In: Ananias Charles Littleton – Basil S. Yamey (eds.): *Studies in the history of accounting*. London: Sweet & Maxwell, 14–74.
- Szabó Csaba – Szabó Ernő – Cociș, Horatiu – Șuteu, Călin – Scrobotă, Paul 2022. Digitising a Roman tabula cerata from Alburnus Maior (Roșia Montana, jud. Alba/RO). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 52(4): 521–544.
- Szabó Ernő 2011. Magánegyesületek temetkezési hozzájárulása Pannoniában. In: Vörös Dóra (szerk.): *Annona Nova 2010. A Kerényi Károly Szakkollégium Évkönyve*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kerényi Károly Szakkollégium, 97–112.
- Szilágyi János 1956. *Aquincum*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szilágyi János 1963. Prices and Wages in the Western Provinces of the Roman Empire. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 11: 325–389.
- Szilágyi Márton 2005. Theodor Mommsen és Eötvös József ismeretsége. *Aetas* 20: 123–139.
- Téglás Gábor 1891. *Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról. Az aranybányászat ethnografiai és administrationális szervezete Daciában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Téglás Gábor 1894. A daciai aranyvidék néprajzából. Történeti földrajzi vázlat a rómaiak daciai telepítéséből. *A Dévai Magyar Királyi Állami Főreáliskola Értesítője* 23: 3–9.
- Tegtmeyer, Ursula 2016. *Holzobjekte und Holzhandwerk im römischen Köln* (Monographien zur Archäologie in Köln 1). Köln: Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln.
- Thilo, Ralf Michael 1980. *Der Codex accepti et expensi im Römischen Recht. Ein Beitrag zur Lehre von der Litteralobligation* (Göttinger Studien zur Rechtsgeschichte 13). Göttingen: Muster-Schmidt.
- Tjäder, Jan-Olof 1953. Die Forschungen Jean Mallons zur römischen Paläographie. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 61: 385–396. (<https://doi.org/10.7767/miog.1953.61.34.385>)
- Tomlin, Roger Simon Ouin 2016. *Roman London's first voices. Writing tablets from the Bloomberg excavations, 2010–14* (Museum of London Archaeology Monograph 72). London: Museum of London Archaeology.
- Tonisch, Mareike 2016. Lite, es dupundi. Lite, immo es aeris assis. Preise, Löhne und Werte im Imperium Romanum. In: Monika Frass – Herbert Graßl – Georg Nightingale (Hrsg.): *Akten des 15. Österreichischen Althistorikertages Salzburg, 20.-22. November 2014* (Diomedes Sonderband). Salzburg: Paracelsus Buchhandlung & Verlag, 209–217.
- Tonisch, Mareike 2018. *Omnia Romae cum pretio – Löhne, Preise und Werte im Römischen Reich* (Ph.D. Dissertation). Wien: Universität Wien.

- Tudor, Dumitru 1957. *Istoria slavajului în Dacia romană* (Biblioteca istorică 2). București: Academiei Republicii Populare Romîne.
- Tudor, Dumitru 1965. Beiträge zur Frage der Erziehung und des Unterrichts in Scythia Minor und Dacia. *Das Altertum* 11: 102–114.
- Vadnai Béla 1942. *Verespataktól Lőcséig (A magyar biztosítás története a XIX. századig)* (A közművelődés könyvei 3). Budapest: Országos Közművelődési Tanács.
- Vita Zsigmond 1955. A nagyenyedi múzeumban. *Előre. A Román Népköztársaság Néptanácsainak Lapja* 9(2391): 1.
- Voloșciuc, Ana 2007. Scrierea cursivă în Dacia romană. *Analele Banatului* 15: 57–68. (<https://doi.org/10.55201/DSWS4009>)
- Waltzing, Jean-Pierre 1895. *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident. Tome I. Le droit d'association à Rome. Les collèges professionnelles considérés comme associations privées* (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique 50). Louvain: Charles Peeters Libraire-éditeur. (<https://doi.org/10.3406/marb.1895.2397>)
- Wattenbach, Wilhelm 1896. *Das Schriftwesen im Mittelalter* (Dritte vermehrte Auflage). Leipzig: Hirzel.
- Welles, Charles Bradford – Fink, Robert Orwill – Gilliam, James Frank (eds.) 1959. *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters. Final Report V, Part I. The Parchments and Papyri*. New Haven: Yale University Press.
- Wickert, Lothar 1969. *Theodor Mommsen. Eine Biographie. Bd. III. Wanderjahre: Leipzig - Zürich - Breslau - Berlin*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Wollmann, Volker 1976. Römischer Goldbergbau in Alburnus Major (Roșia Montană) in Dakien. *Der Anschnitt* 28(6): 182–191.
- Wollmann, Volker (Hrsg.) 1983. *Briefe zur Geschichte der siebenbürgischen Altertumskunde*. Bukarest: Kriterion.
- Wollmann, Volker 2002. Die römischen Wachstafeln von Roșia Montană - Paraleipomena. In: Rainer Slotta – Volker Wollmann – Ion Dordea (Hrsg.): *Silber und Salz in Siebenbürgen 4. Einleitende Aufsätze, Reiseberichte sowie geologische und mineralogische Literatur* (Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum 112). Bochum: Dt. Bergbau-Museum, 91–124.
- Xenopol, Alexandru Dimitrie 1888. *Istoria românilor din Dacia Traiană. Vol. I*. Iassi: H. Goldner.